

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2606

2607

2608

2609

2610

2611.

9(47.925)

t-40

ԳԼՈՐԳ Ծ. Վ. ԹԷՐԶԻՊՍՇԵԱՆ

ՀԱՅՔ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ

Կ Ա Մ

Ս.ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԿՈՐԶԻՆ ՄԵՐՈՅ

Ի ՀՈՈՍ ՈՒՂԵԻՈՐՈՒՅԻՆԸ

Ի Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

**ՎԵՇՏԱՍԱՆԵՐՈՐԳ ՀԱՐԻԲԱՄԵԱԿԻ
ՄԻԼՍՆՈՒ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻՆ**

Ծ Ա Խ Ի Ի Բ

ԳԵՐԱՊՍՏԻՒ Տ. ՍԱՐԳԻՍ ԳԵՐԱՊՍՅԵՄՈՒ ՏԷՐ-ԱՌՐԱՎԱՐԻԱՆ

Կ. ՊՈԼԻԴՍ

ՏՊԱԵԱՆ ՀԱՌԹՕՂԻԿԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳԻՒ

1913

281.6

ԳԼՈՐԳ Ծ. Վ. ԹԷՐԶԻՊՈՇԵԱՆ

ՀԱՅՔ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ
Կ Ս Մ
Ս.ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԿՈՐԶԻՆ ՄԵՐՈՅ
Ի ՇՈՒՄ ՈՒՂԵԻՈՐՈՒՅԻՆԸ

Ի Ե Ի Շ Ս Ս Ա Կ

ՎԵՇՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ՀԱՐԻՐԱՄԵԱԿԻ
ՄԻԼԱՆՈՒ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻՆ

Ծ Ս Խ Ի Ի Բ

ԳԵՐԱՊԱՏԻՒ Տ. ՄԱՐԳԻՍ ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌԻ ՏԷՐ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ

Կ. ԳՈՂԻՍ
Տպարան «Կ. ԱՐԶԱԳԱՆԳԻ» Ի
1913

ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՄԵԾԱԻՈՐԱՅ

6565-57

aj

Ն Ա Բ Ա Բ Ա Ն

Մինչդեռ Կարողիկեայ սիեզերք՝ հրաշխուսիօք Մե-
 ժի Բահանայայեթին Պիոսի Ժ.ի, փուքաց նախան-
 ձախնդիր եղևելով, աննախընթաց հանդիսութեանք
 զօնեղ վեշասաներորդ հարխարանեակը Մեծին Կո-
 սանդիսանոսի Կոյսեր Միքսնու հրովարտակին, որով
 Բրիստոնեոսիսը ազատեցաւ խուժողոժ հարածանկե-
 տեն, եւ տրուեալս կրօնի անկեցուեցաւ.—մինչդեռ ի
 ծագաց երկրի ազգի եւ ազինի եւ ղեզոք՝ իբրեւ զա-
 դանիս երամովին ուխտիւ աճապարեցիս ի սեանս
 Առաքելոց՝ եւ ի խոնարհ յարգանս Վասիկանու երիցս
 երանեայ ու Վեհաշոք Ծերունոյն, որ՝ իբրեւ ան-
 ճոյար կենդրնն ճշմարտութեան եւ փոխանորդ Որդ-
 ւոյն Աստուծոյ, երկնապարզեւ յուսով կ'ողորհե
 զաշխարհ.— մինչդեռ անենազգի հաւաստեալներն
 զուարթաւս պարզեաներով կը բախեն իրենց զան-
 ձերք՝ երկնաքերձ կառուցանելու հաւար Միջկեան
 աշխակներուն ի տեսն մեծ Յիշատակարան Տաճարը եւ
 անքիս բարեգործական Հաստատութիւններ.—մեկի աշ
 փափազեցանիք թերեղ մեր փանափի յուսայն՝ մեր գրա-

կան փոքրիկ մէկ ճուղիք, ի փառս այսօրվան մեծահանդէս տօնախմբութեան. այնու մասնաւոր՝ որ մեր պաշտօնի կրօնական ու մեր փրկելի ազգին միանգամայն պակասուի ու ցեծառիք դարագրուի մը յիշատակը պիտի զարթոցանե՞նք:

Եւ սեռ Կ. Արձագանգ քերթին մէջ (թիւ 96-104) մի քանի առաջնորդող յօդուածներով հաստատակարարաբար անցնելով Հայոց յարաբերութիւններն Կոստանդնուս Կայսեր հետ. կրօնական-պատմական առաջնակարգ դեպք մը:

Ազնիւ անձնաւորութեան մը զնահասումը քոյր չի տուաւ սակայն որ այդ յօդուածները քերթի մը անկէտեան մէջ քարուած մնան անշոք. այլ ուղեց որ անոնք հրատարակուին իբր ուրոյն հաստիկ մը, իր անձնական ծախսով, ձրիաբար քաճկուէրու հասար:

Առաջնորդական Գեր. Սարգիս Գերայայցման Տեր-Աբրահամեանի՝ Ռուսոյ Կարողիկէից Առաջնորդական Կառավարչին եւ ընդհանուր Մեծաւորին՝ այս անարգանքալից քարեացականութեան ու առաստձեղնութեանը հասար, կը մասնացանե՞նք հրատարակաւ մեր արժանի շնորհակարարութիւնները. եւ իր ճուղիք փայլելիք հաւատարմեցող հետ կը մտադրենք ի Տեառնե իրեն հասար կար եւ զօրութիւն՝ իր սաճանելի ու փափուկ պաշտանանը մէջ, եւ երկայն ու քարեքասիկ օրեր՝

միշտ աւելի եռանդով ու յաջողութեամբ աշխատելու հասար ի փառս Ամենափրկիչ Յիսուսի, ի բարին Ս. Եկեղեցւոյ, ի բարգաւաճանս իր Կարողիկէ հօտին եւ ի միախարութիւն իր Աստուծասէր արժին: Եղևպէս իր փափագանաց բաւարարութիւն կուտանք՝ այս հաստիկը ձօնելով Ս. Եկեղեցւոյ զարդն եւ Ս. Քահանայապետին Պետական Պաշտօնեացն եղող Վսեմ. Ծիրանաւոր Ռ. Մերի Տէր Վայի:

ԳԷՈՐԳ Ծ. Վ. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ

A SUA EMINENZA REVMA
L'Emo. Sigr. Raffaele
Cardinale Merry del Val

SECRETARIO DI STATO DI SUA SANTITA'
INCLITO DIFENSORE DELLA SANTA RELIGIONE
MAGNANIMO MECENATE DELLE SCIENZE E DELLE LETTERE

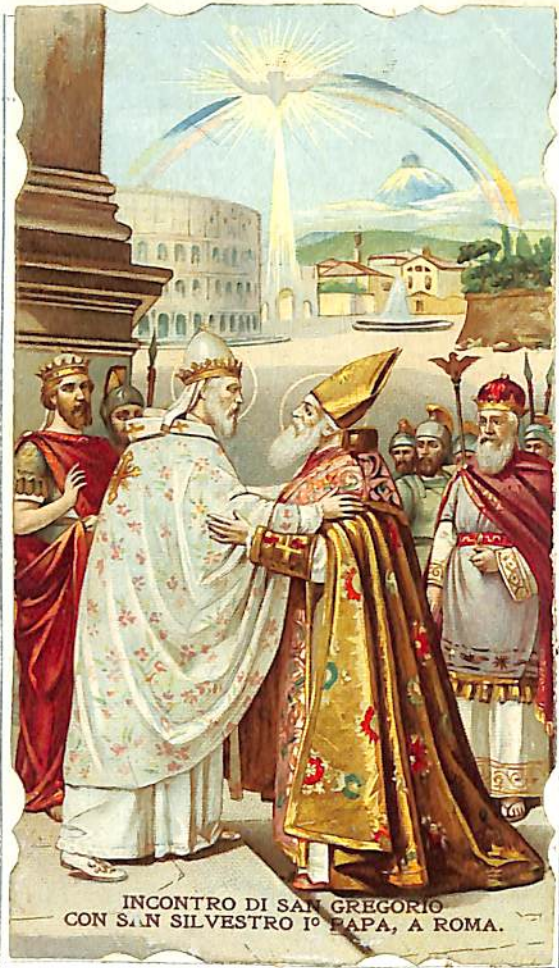
UN SERTO
DALL'ISTORIA DELL'ARMENIA CATTOLICA

In Memoria

del XVI Centenario
Della Libertà della Chiesa
PER L'EDITTO DI MILANO
di Constantino Magno

LUMILE AUTORE
D. D. D.

Costantinopoli, 8 Dicembre 1913
Chiusura delle Feste Costantiniane

INCONTRO DI SAN GREGORIO
CON SAN SILVESTRO 1° PAPA, A ROMA.

Ս. ՍԵՂՐԵՍԵՐՈՍ
Ս. ԳՈՍԱՆԳԻՆՆՈՍ

Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶ
Ս. ՏԳՆԱՆ

Հ Ա Յ Գ

Ե Ի

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՍ

Կ Ա Մ

Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶԻՆ ՄԵՐՈՅ

Ի ՀՌՈՄ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Ամբողջ Կաթողիկէ տիեզերք այս օրերս ցնծա-
զին կը տօնէ Գրիստոնէութեան ազատութեան
վեչտասաներորդ Դարադարձը: Ո՛չ միայն կրօնքի,
այլ և բովանդակ մարդկութեան ու անոր քաղա-
քակրթութեան համար առաջնակարգ կարեւորու-
թիւն ունեցող անմոռանալի դէպք մը եղաւ Միլա-
նի կայսերական Հրովարտակը՝ յամի 313: Ս. Եկե-
ղեցին՝ որ երեք դար իր արեամբ ներկուած ու
գաղտնի աղօթած էր, չեղաւ գեանադամբաններէն,
և իր լոյսն ու կենդանացուցիչ օրէնքները սփռեց

ի սփիւռւս աշխարհի , և սպականեալ աշխարհ վե-
րանորոգուեցաւ , և բարբարոս ազգեր ընտելացած՝
խմբուեցան Ս . Սաչի փրկարար Դրօշին ներքեւ :
Կոստանդիանոս Մեծի՝ Հռոմէական Կայսեր գրչին
մէկ հարուածը գործեց այս հրաշալիքը . սակայն
այդ ստորագրող վեհափառ աջը , Սաչեցելոյն Բար-
ձրեալ Աջուլը չարծեցաւ . Աջ Բո, Տե՛ր , աբաբ զօ-
րութիւն : Սաչով յաղթանակեց Կոստանդիանոս . Սա-
չը փրկեց Ս . Եկեղեցին :

Արդարութեան արեւը սակայն Արեւելքէն ծա-
գած էր : Արեւմուտքն եղաւ ուրեմն այս անգամ՝
նախաձեռնարկ , անկէ՞ ծագեցաւ լոյսը , առաջնու-
թեան պատիւը Արեւմուտքը խլեց . . . Պանծանօք
կ'ըսէ Հայը , Ո՛չ . և պատմութիւնը կը վկայէ անոր
ճշմարտախօսութեան՝ իր բազմադարեան արձա-
գանգովը :

Հայ պատմութեան ոսկեղէն մէկ էջն է որ պի-
տի բանանք և անոր համառօտ խոկումովը պիտի
զմայլինք : Արեւելքին է , Հայոց է առաջնութեան
պատիւը . անլուր մեծագործութիւն մըն է զոր Աս-
տուած կատարած էր ի Հայս , մեծագործութիւն
ա՛յնքան նշանաւոր՝ Արեւելքի համար , ո՛րքան
Միլանու Հրովարտակը՝ աշխարհիս համար :

Հայաստան աշխարհ , ազնիւ՝ իր հնութեամբը ,
կորովի և մտացի ցեղովը , երկրին հրաշալի գե-
ղեցկութեամբը . Հայաստան աշխարհ , որ լսած էր
Դրախտին սոխակը , նկատած՝ նոյեան ձիւնաթոյր
աղաւնին , սարսած՝ ասքանազեանց ուղղուած

մարդարէական ձայնէն , երեք դարէ ի վեր Քրիս-
տոսի աւետիան ալ լսած , բայց առ հասարակ քա-
մահերելով , կը նստէր ի խաւարի և ի ստուերս
մահու , Հայաստան աշխարհ յանկարծ քրիստոնեայ
եղաւ . ամբողջ ազգ մը , միլիոններով . ազգ մը՝
խրոխտ , պատերազմիկ , զարհուրելի , ու , աշ-
խարհագրականօրէն քաղաքակիրթ և բարբարոս
աշխարհի մէջտեղ կեցած , երկուքէն ալ կ'ազդուէր .
մերթ յաղթող , մերթ պարտուած , մերթ ռիսերիմ ,
մերթ գաշնակից :

Սակայն գլխաւորարար ռիսերիմ էր Աքեմեն-
եան և Սասանեան հարստութիւններուն , որ պար-
սիկ լուծին տակ կ'ուզէին ընկճել Հայը , ու կրակի
երկրպագու ընել զայն : Հայը աւանդական թշնա-
մի եղաւ Պարսիկին , պահպանելու համար՝ իր ան-
կախութիւնը , իր գոյութիւնը : Սակայն երրորդ
դարու վերջին կէսէն անդին , թշնամութիւնը
զայրացած , զազաթնակէտին հասած էր : Գոռոզ
Սասանեանը՝ որ խորովու սուրին փայլատակնե-
րովը թաւալած էր գեանամած , դաւաճանեց . այս
ահաւոր արքան նենդութեամբ սպաննել տուաւ
(չուրջ 253ին) : Այնուհետեւ կամաց կամաց տիրեց
երկրին , իբրեւ զգուելի պողիպոզ մը անագորոյն ,
երկրին կենսականութիւնը ծծելով ցմահ : Անմեղ
արիւնի հեղման և ոգեսպառ հառաչանաց տարիներ
ծանրացան հայ հայրենեաց վրայ : Անճիտութի մա-
հազանգը կը հնչէր :

Սակայն Հռովմէական ազատարար արծիւը

սաւառնեցաւ դէպ ի Հայաստան : Տրդատ արքայ՝ մեծ և քաջարի , Հռովմայ հովանւոյն ներքեւ քալեց , և իր առջեւէն մառախուղի պէս քաշուեցաւ սեւաթորմի պարսիկը , քաշուեցաւ իր պատրուճակներով , շնջրիներով , մողէզներով և խառնափնթոր բազմաճճիներով . իր երկրպագած կրակէն այրելով . և իր պիղծ ատրուշանները մարեցան ու մըխացին իրենց վերջին պիղծ շունչը :

Բայց Հայաստան կռապաշտ էր , և Տրդատ կռապաշտ էր , և իր պաշտպանն Դիոկղեափանոս կռապաշտ էր : Երրորդ դարուն վերջերն էր : Աննըշան մարդ մը կանգնեցաւ Տրդատայ՝ գիւցազն , փառահեղ , մշտայազթ թագաւորին առջեւ , և անարգեց անոր երկրպագած ստապատիր կուռքերը , եւ զՔրիստոս խոստովանեցաւ Որդի Աստուծոյ :

Կատղեցաւ , գազանացաւ Տրդատ : Իր հօր Սոսրովու և Հռովմէական կայսերաց քրիստոնեատեցութիւնը իր երակներուն մէջ թափանցած էր . անարգ և խոտելի և տէրութեան վնասակար էր այդ կրօնքը Տրդատայ տեսութեամբ և հեթանոս փիլիսոփայութեամբ : Եռաց ուրեմն անոր երիտասարդ անզուսպ արիւնը , և իր պաշտած դից վրէժը լուծելու համար , այդ աննշան մարդուն՝ որու անունն էր Գրիգոր և որու հայրն Անակը՝ եղած էր սպանիչը Տրդատայ հօր՝ Սոսրովու , այդ անիշտոտնի մարդուն արիւնը քամեց , անլուր ու սարսաղադեցիկ չարչարանքներով , զինքը յուրացութիւն և ի վարձատրութիւն յորդորելով : Բայց այս

աննշանը՝ քաջատոհմիկ էր ի Քրիստոս , և Գողգոթայի արիւնով մխուած պողովատիկ մըն էր Բանին Աստուծոյ : Չասանեցաւ նա , ո՛չ եկեղեցական տարեգրոց մէջ նման չունեցող միահամուռ և երկայնժամանակեայ դիւաննար տանջանքներէն , ո՛չ Սոր-Վիրապի մութէն ու զեռուններէն : Պարտուեցաւ , պատժուեցաւ թագաւորը : Եւ իր սպաննած Հռովմէական նժդեհ Հուրիսիմեան կուսանաց բարեխօսութեամբ , իր նազելի քոյրը Սոսրովիդուխաւեւատարեր տեսչեամբ իր թմբիրը թօթափելով , Արտաշատ դրկեց իր դայեակն ու ազատարարն Օտա Ամատունին , որ կենսապարգեւ Գրիգորը հարուստ տարիներ վերջը կենդանի վերածեցին մահացու դուբէն : Հայաստանի նոր արեւն էր որ կը ծագէր բազմադարեան գիշերուան խորերէն , և ցընծալից առաւօտ մը կը բերէր ի ստուերս մահու խարխափող հայ ազգին : Թօթուեց անոր մահահրաւէր քունը . իր կենսատու ճառագայթներովը ողողեց այրարատեան հայրենիքը : Բժշկեց թագաւորը . փառազարգ վկայարաններու մէջ հանգոյց նահատակուած սրբասուն կոյսերուն երկնաբոյբ մարմինները . հրահանգեց ամբողջ ազգը . եւ երկնաւոր տեսիլքով միայն իր խոնարհութիւնը յաղթուելով՝ Աստուծոյ յայտնուած կամքին առջեւ , Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս Հայրապետէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունեցաւ եւ վերադարձաւ սրբոց նշխարներով . ի փախուստ խուճապեցուց անզգամ դեւերը : Կիմնայատակ քանդեց Վա-

հազնի, Անահտայ, Աստղիան եւ այլ դից մեհեանսնեքը . մկրտեց դիւցազն արքան Տրդատը , Աշխէն Տիկնաց Տիկինը , Խոսրովիդուխա Կոյսը , ամբողջ նախարարները , աւագորեարը , միլիոնաւոր ժողովուրդ , եւ երկու հարիւրէ աւելի եպիսկոպոսնեքու եւ անթիւ քահանաներու ձեռքով քրիստոնեայ ըրաւ Հայաստանը :

Եկեղեցական պատմութեան միակ դէպքն է այդ . հրաշալիք մը ըստ ինքեան : Քրիստոնեայ Եկեղեցին Գրիգորի ձեռքով եւ Տրդատայ օժանդակութեամբ մէկէն ծնաւ եւ զարգացաւ Հայոց մէջ , առոյգ , ազատ , բարեկարգ ու բազմաբեղուն :

Արեւը ծագած էր Արեւելքէն :

Սակայն Արեւմուտքէն մեծ աւետիս մը բերին զեփիւռններն ի Հայաստան : Հռովմայեցոց ինքնակալը Կոստանդիանոս քրիստոնեայ եղած ու Եկեղեցոյն ազատութիւն շնորհած էր : Հռոմայ կայսերք շարունակ հալածեւ էին Քրիստոնէութիւնը : Ասոնք անառակութեան եւ կռապաշտութեան ձեռքը մատնուած , նորածիլ քրիստոնեայ բոյսը ուղած էին ճիւղակոտոր արմատախիլ կորսնցնել . երեք դար շարունակ հռովմէական տանջանքներով խոշտանգած էին ժողովուրդը որ ուրանայ . մանաւանդ մի քանի կայսերք , ինչպէս Ներոն , Դոմետիանոս , Դեկոս եւն . , անլուր խժոժութիւններ ի գործ դրած էին , այդ ցեղը անճիտելու մտքով . բայց ան ընդհակառակն , կ'երթար ու կ'աճէր անագին համեմատութիւններով եւ լեցուցած

էր աւանները , քաղաքները , բանակները , մինչեւ իսկ կայսերական պալատը : Զարհուրեցաւ Դիոկղետիանոս եւ իր կամակից Մաքսիմիանոսի եւ Գաղերիոսի հետ զարհուրելի հալածանքով մը երդուընցաւ աշխարհիս երեսէն ջնջել Քրիստոնէութիւնը , եւ այս յաղթանակը իբրեւ կատարած , յիշատակարան կոթող կը տնկէր Նիկոմիդիայ՝ իր մայրաքաղաքին մէջ : Այս երդման եւ կոթողին վաղորդայնին էր որ Հռովմէական պետութեան պաշտօնական կրօնքը դարձաւ Քրիստոնէութիւնը : Մաքսիմիանոս՝ երկիցս ուխտադրուժ , խեղդամահ պատժուեցաւ . Գաղերիոս որդնալից սատակեցաւ . Դիոկղետիանոս սրտին ցաւէն մեռաւ : Իսկ Մաքսենտիոս յափշտակիչը , անառակ , անագորոյն եւ զաղանարարոյ , յիմարաբար մտաբերեց ընդ բռամբ ածել՝ ամբողջ արեւմուտքը , ուր կը տիրէր կորիւն առիւծու՝ Կոստանդիանոս : Սա վայրկեան չկորսնցուց . թէեւ տկար բանակով , սակայն շտապեց քալեց թշնամոյն վրայ : Տեսած էր արեւուն վերեւ Խաչը ճառագայթարձակ , սա մակագրութեամբ . Այսու յաղթեա՛ : Խաչանիչ Լապարոնի հովանւոյն ներքեւ խոյացաւ արծիւի պէս : Այլեան լեռներու վրայէն իջաւ Իտալիա եւ յաղթութենէ ի յաղթութիւն վազելով , Հռոմայ մօտ Միլվեան կամուրջին քով ջախջախեց թշնամին , որ դետմոյն կորաւ Տիրեբիսի պղտոր ալիքներուն մէջ : Կոստանդիանոս՝ Լիկինիոսի հետ միահեծան տիրեց հռովմէական աշխարհի վրայ , քրիստոնեայ եւ բա-

րեպաշտօն և յարգադիր մեծի Քահանայապետի :
 Այս ամէնը լսեց Տրդատ և չկրցաւ զսպել ու-
 րախութիւնը : Հին յիշատակներ , երիտասարդու-
 թեան քաղցր յիշատակներ արթնցան իր սրտին
 մէջ : Այս բարեբախտ կայսրը , որդի հեզահոգի
 Կոստանդոսի Քլորոսի , ժամանակաւ ընկեր և բախ-
 տակից էր Տրդատայ , զոր Արտաւազդ Մանդա-
 կունի փրկած էր Սասանեան Արտաշէի հրամայած
 արքայազուն Պայազատաց կոտորածէն և փախ-
 ցուցած առ կայսր , ինչպէս Օտա Սոսրովիդուխտի
 հետ դիմած էր յամուրն Անի : Տրդատ և Կոստան-
 դիանոս Դիոկղետիանոսի պալատին պերճութեանց
 մէջ զիրար ճանչցած էին . մին՝ Տրդատ , զաւով իր
 հայրը եւ գահը կորուսած նժդեհ մըն էր՝ Հռոմայ
 մարդասիրութեան սպաւինած և Լիկինիոսի —
 Գաղերիոս Աւգոստոսի բարեկամին , — խնամոց
 յանձնուած , որուն ձեռքին տակ հրահանգուեցաւ
 ի մարզս փլլիստիայութեան ու պատերազմի .
 միւսը՝ Կոստանդիանոս , կասկածոտ Գաղերիոսի ճի-
 րաններուն մէջ իբրեւ պատանդ կը հեծէր : Ան ժա-
 մանակ երկու պատանիները՝ թէեւ ոչ հասակակից ,
 սերտ մտերիմ ու մխիթարակից եղած էին իրարու .
 իրարու առաքինութեան , քաջութեան , անխոր-
 տակելի նկարագրին հիացած էին . այդ երկու
 հուժկու բազուկները Զօրութեանց Տիրոջ կամքին
 կատարման համար հրաշալիքներ պիտի գործէին :
 Երբ Տրդատ Հռովմէական լէգէոններով և արքա-
 յական թագ կասած , ուղեւորեցաւ իր հայրենա-

կան երկիրը , (ի վերջ կոյս Դ . դարու) , արտա-
 սուալից ողջագութեամբ էր նա Կոստանդիանոսի
 հետ որ և ինքն ալ դիւցազնական ձեռնարկով մը
 արիւննուշտ գազանին ձեռքէն փախաւ ու իր հօր-
 քով երթալով անոր պայազատեց (306) :

Տրդատայ յիշատակները խռովեցին յուղեցին
 իր սիրտը , և իր հին բարեկամը և այժմեան
 քրիտոնեայ ինքնակալը ուղեց կրկին սեղմել իր
 բարեկամի կրծոց վրայ և ըստ Առաքելոյն , մխի-
 թարակից ըլլալ միմիանց , սուրբ հաւատքի մէջ ալ
 միացած ըլլալուն համար :

Բ

Զգացումի եւ հաւատքի այս հիանալի պատ-
 ճառներէն զատ , քաղաքական զուգադիպութիւն
 մըն ալ մեծ պատեհութիւն ու գրեթէ հարկաւո-
 րութիւն կու տար այս ճամբորդութեան : Քանզի
 թէեւ Տրդատայ քաջութեամբ և հեռատես վար-
 չագիտութեամբ Հայաստան խաղաղացած էր ար-
 տաքին յարձակումներէ ու ներքին խռովութիւն-
 ներէ ու յարատեւ պառակտումներէ , սակայն Հռո-
 մայ Կայսրութեան հանդէպ նոր դիրք մը ստեղ-
 ծուած էր՝ Մաքսիմիանոս Դայա (Daia) Կեսարու
 հետ եղած պայքարին պատճառաւ : Մաքսիմիանոս՝
 քեռորդի Գաղերիոսի , վայրենաբարոյ էր և բիրտ .
 305ին , երբ Դիոկղետիանոս գազան հալածիչը հրա-

6565-57

ժարած կայսրութենէ՝ կը մեկնէր Նիկոմիդիայէ, իր ծիրանին նետեց Մաքսիմիանոսի ուսերուն վրայ, և նա՝ անոր անգլթութեանը հետ մէկտեղ, առաւ Ասորիքը, Պաղեստինն ու Եգիպտոսը. և երբ, 308ին, Լիկինիոս Աւգոստոս հռչակուեցաւ Գաղերիոսէն, սրտմտելով ինքզինքը Աւգոստոս կոչել տուաւ և սկսաւ Քրիստոնեաները չարաչար հալածել: Մաքսիմիոս՝ որ բռնակալ էր յԱրեւելս, կ'ըսէ Եւսեբիոս¹, ամբարժսագոյն քան զամենայն իշխանակիցս իւր եւ ռիւերիմ հալածիչ ասուածպաշտութեան... բարիատեացն եւ ամենայն լաւուրեանց հակառակ անօրէն իշխանն... հնարէր մեքենայէր զամենայն... բազմօրինակ ընդդէմ մեր Քրիստոնէից պատերազմեալ... բազմաց պատճառք մահու եղեալ... կամակար հանուրեամբ բռնաւորին վերստին բորբոքեցաւ հրդեհ հալածանացն ընդդէմ մեր»: Եւ լսելով Հայոց դարձը, քաղեց անոնց վրայ ալ (յամին 311), իրենցմէ վրէժ լուծելու եւ նոյն իսկ հեթանոսական կրօնքի վերագարձնելու համար: «Հանդերձ ուխիմք, կ'ըսէ Եւսեբիոս,² յարեալ եւ պատերազմ ի բռնաւորէն ընդդէմ Հայոց, որք ի սկզբանէ անժի բարեկամք եւ մարտակիցք էին Հռոմոց, զորս Քրիստոնէայս եւ յերկրպագութիւն հեմարժին Ասուծոյ փոյքս, նեղելով բռնաւորին ասելոյն Ասուծոյ՝ զի կոնց եւ դիւաց զոհեցեցն, փոխանակ բարեկամաց բժնամիս, եւ փո-

¹ Պատմ. Եկ. Գաղ. Թ. Գլ. Ա. Բ. Գ. Տպ. Վենետ. 1877.

² Անդ. Գլ. Ը.:

խանակ նիզակակցաց պատերազմողս ընդդէմ իւր յարոյց զնոսա»: Բայց Մաքսիմիանոս շատ խաբուեցաւ իր հաշիւներուն մէջ: Որովհետեւ քաջարին Տրդատ, թէպէտեւ խղճմտութեամբ կը յարգէր Հռովմայեցոց հետ իր ունեցած դաշինքները, սակայն այս գոռոզ թշնամին, — որ և յափշտակիչ մըն էր Աւգոստոսութեան, — ետ մղելու ստիպուած էր իր և իր ժողովրդեան հաւատքի անհամեմատ կերպով անդին գանձը պաշտպանելու համար: Առաջին անգամ էր որ զինուք կը պաշտպանուէր Քրիստոնէութեան արդար դատը, անիրաւ յարձակողին դէմ: Տրդատ իր քաջարի զօրքերով հօր զինադրութեամբ՝ զարկաւ ետ մղեց աստուածամարտ ամբարտաւանը. պարտեց զանի շատ տեղեր և աւրեց անոր բանակը: Ահա ինչպէս Եւսեբիոս կ'աւանդէ զայս ալ: «Արդ նա (Մաքսիմիանոս) հանդերձ զօրօք իւրով ի պատերազմի անդ ընդդէմ Հայոց ի բազում ուրեք հարեալ վասպարեաւաջի սոցա»¹: Հռչակաւորն Հ. Ալիշան զարմանալով հանդերձ մեր ազգային պատմիչներուն յայսմ մասին պահած ընդհանուր լռութեան վրայ, կը կարծէ սակայն յիշատակութիւն մը գտնել Զենոբայ մէջ:

¹ Անդ. — Չենք կրնար չիշխտակել մեծանուն Գալթըրձեանի գիտողութիւնը՝ Եւսեբեայ այս կտորին վրայ. «Զգոն իսկ, կ'ըսէ, բաւական զինք փոքր այլ սոյց պատճառքեանն Եպիսկոպոսին կեսարացոց վասն Հայոց պատերազմին յաղաքս հաւասոց՝ ընդ կայսերն Մաքսիմեայ Գայեայ». Տեկ. Պատմ. Բ. էջ 480:

երբ հիւսիսայիններն կ'արշաւէին ի Հայաստան և Տրդատ կը խորհէր երթալ յողջոյն Կոստանդիանոսի, «նմանք տեսալ՝ զգօսն Յունաց, համբաւեցին քե ի խառն հիւսիսոյ քաղաւորին ծանր զօրօք զան ի վերայ... իբրեւ տեղեկացաւ քե Յունաց զօրքն էին, դարձաւ ի գաւառն Հաւսենից, եւ եկն բանակեցաւ ի գլուխ Արձանին, վասն ընդարձակութեան վայրացն»: Կը յաւելու նաև Հ. Ալիշան. «Հաւանութեան է քե եւ արձան մեծ նովին սուրբ նշանաւ (խաչի) կանգնեաց առ ետեղ յաղթողն Հռոմայեցոց յաղթողին աշխարհի եւ դժոխոց»: ¹ Տրդատ քաջաբար կոռւելով՝ անիրաւ, մանաւանդ իշխանութեան յափշտակիչ բռնակալի մը դէմ, մեղանշած չէր ըլլար անշուշտ Հռոմայ հետ կոռւած դաշինքներու և փոխանակուած երդումներու դէմ. սակայն որովհետեւ այսպիսի պատերազմով խաղաղութիւնը վրդոված և թշնամութիւն սերմանուած եղաւ, հարկը կը ստիպէր որ Հռոմայ միահեծան նոր տէրերուն՝ Կոստանդիանոսի և Լիկինիոսի հետ նորոգէր նախկին դաշինքները՝ բարեկամութեան և զինակցութեան, զորս կը յիշեն Եւքրէիոսի հետ գրեթէ ամէն պատմաբանք, նոյն ինքն Յուլիանոս ². այս պարագայն առաւելագոյն յորդոր մըն էր այս գեղեցիկ ու բարեպատեհ ճամբորդութեան:

Այսպիսի քաղցր մտածութիւններով երկար հըս-

¹ Այրարատ, էջ 384:

² Տե՛ս Գաթրճեան, Բ. 463, ի Ման.:

Վելէ վերջը, Տրդատ իր դիտաւորութիւնը յայտնեց իր հոգեւոր Հօրը՝ Գրիգորի Լուսաւորչի Հայրապետի: Տրդատ՝ առանց Գրիգորի խորհրդոյն չէր ձեռնարկէր կարեւոր գործի մը, երկուքին սիրտերը անբաժան միացած էին իրարու: «Մահուչափն ասելութիւն առ Գրիգոր, կ'ըսէ Հ. Ալիշան, ի մահուչափ փոխեցաւ սեր ի Տրդատ, եւ աննման իմն սարագու կապեցաւ ոգին ընդ ոգոյ նորա, որպէս այ ընդ աշոյ»... «Լ'ո՛ւժք զարմանալի, արդարեւ ի շնամագգեաց լծեալ, քաղաւոր հսկայ մեծասաս, եւ հայրապետ հեզ եւ խոնարհ... զենն կենաց եւ զենն մահու, խաչ եւ սուր, հաւսք ընդ միմեանս ի հաւսութիւն ցեպէին զընդհանուրս. — խաչակիր եւ զինակիր ամենայն ուրեք զուգընթաց, ամենայն ուրեք զուգագործք, քանզի եւ զուգակիրք յամենայնի»: ²

Գրիգորի սիրտն ալ զեղաւ լցաւ ուրախութեամբ և հին յիշատակներ զարթեան նաև անոր մտքին մէջ: Քանզի ան ալ իր հօրն Անակայ ոճիրը քաւելու համար, ի Կեսարիա թողլով իր սրբատուն կողակիցն ու երկու անչափահաս զաւակները, Քրիստոնէական անձնուրացութեամբ ուղեւորած էր Տրդատայ ըլլով և յարած անոր՝ երբ նա կը գտնուէր Հռոմայեցոց աշխարհին մէջ, ուր՝ իբր Քրիստոնէայ եւսանչուն, շատ ծանօթներ ու բարեկամներ ունեցած էր. կարօտացած էր անոնց տեսութեան. բայց մանաւանդ տեսաւ որ նախախնամութիւնը բարե-

² Այրարատ, էջ 384-382.

պատեհ առիթ կ'ընծայէր իրին հաստատելու իր սիրելի Հայաստանեայց նորածին Եկեղեցին, հազորդ ընելով զայն ընդհանուր Եկեղեցւոյ Գլխոյն Օրհնութեան, հաստատութեան և սուշութեան, իրբեւ անոր մի մասը, միշտ ի հազորդութեան անոր հետ եւ անկէ առնելով իր իշխանութիւնը: Այս հաւատքը Ուղղափառ Հովիւներէն սորված էր Գրիգոր ի մանկութենէ. և այն զարգացած և արմատացած էր իր սրտին մէջ՝ ի Մարտիրոսաց Քաղաքին, Գեանադամաններու խորհրդաւոր մըթնորտին մէջ: Կարգաւորած էր ամէն բան ի Հայաստան. սակայն դեռ բան մըն ալ պէտք էր՝ այս կարգն ու սարքը տեւական ընելու համար. ամէն բանի բարձրագոյն հաստատութիւնն ու օժութիւնը՝ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ բարձրագոյն ճոխութեան ձեռքով. Հայ Եկեղեցին այս Մօր դուստրն էր:

Ուրեմն Գրիգոր և Տրդատ որոշեցին երթալ անյապաղ ի Հոռոմ, ի տես նորահաւատ ինքնակալին և Ս. Գահանայապետին, Յաջորդին Ս. Պետրոսի և Փոխանորդին Քրիստոսի:

Գ.

Ահա ինչպէս կը պատմէ Սգաթանդեղոս այս օւղեւորութիւնը¹, իրբեւ կնիք իւր՝ Հայոց դարձին մանրամասնութեանց երկարապատում մատեանին:

¹ Էջ 649-656, Տպ. Վեհա. 1835.

Կոստանդիանոսի դարձը և սասուածպաշտութեան հրաշալիքը պատմելէ վերջ, այս ամէնը, կ'ըսէ, լսուեցաւ ի Հայաստան, ի դուռն Թագաւորութեանն Արշակունւոյ առ Տրդատ Արայ Հայոց Մեծաց: Հաղիւ թէ լսեց Թագաւորը, շատ փառք կու տար Ամենաճեառնն, կը գոհանար Աստուծոյ խնդութեամբ և մեծաւ ուրախութեամբ, որ իր Ս. Անունը հիմա բովանդակ աշխարհի վրայ կը փառաւորուէր:

Անմիջապէս Մեծ արայն Հայոց ճամբորդութեան վրայ մտածեց, խորհուրդ աւնոյր վասն նաւապարհացն այնոցիկ. և երբ ամէն պատրաստութիւն տեսաւ, իր հեան առաւ զմեծ Արքեպիսկոպոսն Գրիգոր, և անոր որդին Ռատակէսը (Արխատակէս), և արքունական Դրան վերակացու Եպիսկոպոսն Ազրիանոսը. այր նեւարիս եւ ասուածասեր². Իսկ զինուորական պաշտօնատէրներէն՝ իր տաճարին չորս գահերէցները, որոնք Բղեաշխ կ'անուանուէին. և էին Սահմանակալներ Նոր Շիրականի, Ասորեստանեայց, Արուեստականի ու Մասքթաց: Նոյնպէս հեան առաւ մեծ Իշխանն Անդեղ տան, ու Թագազիր Ասպետը, ու մեծ Սպարապետը, Մոկաց, Սիւնեաց, Ռըշտունեաց և Մաղխազութեան և Սպասկապետութեան Իշխանները: Եօթանասուն հազարի բանակ մըն ալ իրեն ընկերացաւ մինչև իր տէրութեան արեւմտեան սահմանները: Տրդատ՝ որ քաջ և իմաստուն քա-

² Անդ. էջ 630.

դաքաղէտ էր, բնականաբար իր բաւական հեռա-
 ւոր երկիր մը մեկնելուն առթիւ, սահմանները չէր
 կրնար անպատասպար թողուլ, թեպէտ և գոռոզ
 յափշտակիչ կետարը պարտուած փախած ըլլար։
 Պէտք էր ամէն անակնկալ պատահականութիւն
 նախատեսել։ Մանաւանդ որ, ինչպէս կը պատմէ
 Զենոր Գլակ, Հռոմ երթալու որոշողութիւնը տա-
 լէն և ճամբայ ելլելէն վերջը, Վրաց պատգամա-
 ւորը հասաւ ետեւէն և Հիւսիսոյ Արքային արշա-
 ւանքը պատմելով օգնութիւն ուզեց և Տրդատ ե-
 րեսուն հազար զօրք ղրկեց։ «Խորհուրդ ի մեջ առ-
 եալ գնալ ի դուռն Կայսեր... Եկին հասին ի գա-
 ւառն Ապահունեաց... Եկն պատգամաւորն Վրաց
 Իշխանին առ Թագաւորն Տրդատ, եւ խնդրեալ իւր
 զօր յօգնականութիւն... Թագաւորն Տրդատ տուեալ
 երեսուն հազար արանց ի ձեռն իշխանին Ապա-
 հունեաց, եւ արձակեաց յօգնականութիւն Վրաց
 Իշխանին»¹։ Ուստի իր սահմանները ամրացնելու
 մտօք տարաւ Տրդատ այդ բանակը, և ոչ մինչեւ
 Հռոմ իրեն ընկերանալու համար, զոր կարծել յի-
 րաւի անկարելի է և տղայական, և հեղինակը
 սահմաններու անցքէն վերջը այլ եւս բնաւ բա-
 նակի խօսք չընէր։ Մանաւանդ թէ բանակէն բաժ-
 նուած ըլլալին կերպով մը հեղինակը կը թելադրէ
 կ'իմացնէ ըսելով, «Խաղայր գնայր... ԱՆՅԱՆԵԼ ի
 սահմանս Յունաց»։ Եւ քանի որ կ'ըսէ թէ՛ «Ընդ
 ցամաք եւ ԸՆՆԻ ԾՈՎ փութացեալ ԱՃԱՊԱՐԷԻՆ» ,

¹ Զենոր, Պատճէն Բ. էջ 40, Բ. Տպ. Վենետ. 1889:

յայտնի է թէ՛ ասանկ անաղին բանակ մը հետեր-
 նին չէր կրնար ըլլալ։ Նոյնը կը հաստատէ հեղի-
 նակը, երբ, Տրդատայ Հռոմ հասնելէն վերջը մի-
 այն կ'ըսէ թէ՛ Կոստանդիանոս լսեց անոր գալուս-
 տը. եթէ բանակն հեռն ըլլար, ինչպէս հնար էր
 որ շատոնց լսուած չըլլար։

Ուրեմն ճամբայ ինկաւ Տրդատ իր Եկեղեցա-
 կան ու աշխարհական բարձրաստիճան ուղեկիցնե-
 րով, եւ անցաւ Յունաց սահմաններէն։ Ուր որ
 հասնէր, ուր որ օթեւանէր, որ քաղաքէն որ անց-
 նէր, իշխաններու և ժողովուրդին կողմանէ մե-
 ծարալից ընդունելութիւն կը գտնէին։ Փութով
 յառաջ տարին իրենց ճամբորդութիւնը՝ թէ ցա-
 մաքի թէ ծովու ճամբով. յայտնի չէ սակայն թէ
 ո՞ր նաւահանգիստէն նաւ մտան. շատ հաւանա-
 կան է որ Կիլիկիոյ կողմերէն գացած ըլլան, մօ-
 տաւորութեան պատճառաւ, քանի որ ծովով ա-
 ւելի շուտ կ'երթցուէր և իրենք ալ «փութացեալ
 անապարհին»։ Եւ մանաւանդ որ, առանց անցնե-
 լու ուրիշ երկիրներէ, ծովով ուղղակի, կ'ըսէ,
 «Երբային հասանէին յերկիրն Իսայիացոց եւ յեր-
 կիրն Դաղմասացոց ի Թագաւորական քաղաքն
 Հռովմայեցոց»։ Իտալիա և Դաղմատիա միեւնոյն
 է, որ կը նշանակէ Լատինաց երկիր, ինչպէս
 Դաղմասերէնը կը նշանակէ՛ Լատիներէն¹։

Հազիւ թէ Հռոմ հասան, լուրը կայծակի ա-
 րագութեամբ տարածուեցաւ ու պատմուեցաւ

¹ ՀմԻ. Յովհ. յԹ. 20:

յԱրժուճական Պաղատանն, զոր երբ լսեցին Աստուածակարգ Թագաւորն պատուակալ արսուոցն՝ և Հայրապետն մեծ Արքեպիսկոպոսն աւխարհամուս դրանն, որում անուն կոչէր Սեղբեսբոս,¹ մեծաւ սիրով ու պատուով զանոնք զիմաւորեցին, ողջագուրուեցան և տարին իրենց պալատը և պահ մը թոյլ տուին որ հանգստանան:

Դ.

Յետոյ Ագոթանգեղոս կը պատմէ երկու Թագաւորներուն սիրալիր տեսակցութիւնը: Աստուածասէր Կայսրն Կոստանդիանոս՝ մեծ զարմանքով կ'ուզէր լսել Տրդատէն թէ ի՞նչպէս կատարեց Աստուած իր և իր ազգին այս սքանչելի դարձը: Ու Տրդատ պատմեց անոր այն բոլոր բարերարութիւններն զորս Աստուած իրեն ըրած էր: Ամօթ չհամարեցաւ նա իր անանականերպ հիւանդութիւնն ալ մանրամասն պատմել, ինչպէս նաեւ Ս. Հռիփսիմեանց ու Գայիանեանց քաջ վկայուհեաց պանծալի նահատակութիւնը, և Կոստանդիանոս կը հաւատարմէր անոնց ազնուականութիւնը և սրբական վարքը, իբրև արդէն ծանօթ ի տեսոյ կամ ի լրոյ:

Հուսկ ապա Տրդատ մատնանշելով զԳրիգոր, կ'ըսէր. Ահա ա'ս է այն մարդը, որուն ձեռքով

¹ Կամ ըստ Փարիզեան և ուրիշ մի քանի ընթիւ օրինակաց՝ Եւսեբիոս:

ճանչցանք մենք Աստուծոյ մարդասիրութիւնը. և մի ըստ միտջէ յիշեց անոր զարմանալի համբերութիւնն ու հրաշքները: Յապուշ կրթեցաւ Կոստանդիանոս, զմայլանքով զիտեց Գրիգորի սրբազան և օրհնեալ սպիները, ու սաստիկ փղձկելով, յերկիր խոնարհեցաւ Գրիգորի ստքերուն առջև, և աղաչեց որ օրհնէ զինքը, և մեծ պատիւներով մեծարեց այնուհետեւ Ս. Լուսաւորիչը, իբր Բրիստոսի արժանաւոր Խոստովանող:

Կոստանդիանոս զՏրդատ ողջագուրած ու պատուած էր իբրև հին քաղցրակենցաղ բարեկամ մը. իբրև սիրելի և հարազատ եղբօր մը՝ սէր ցցուց անոր. արդէն այս անակնկալ տեսակցութիւնը մեծ ուրախութեամբ զեղած չեցուցած էր Ինքնակալ Կայսեր ազնիւ սիրաբ: Մանրամասնօրէն պատմեց ինքն ալ իրեն եղած Աստուծոյ շնորհներն ու յայտնութիւնը և իր տարած սաստուածաձիր յաղթութիւնները ու Միլանու հրովարտակով Եկեղեցւոյ տուած ազատութիւնը և անտի և այս ընձեռած օգնականութիւնը, և Հռոմայ Քահանայապետին մատուցած յարգանքն և պարգեւները, հաստատելով որ այդ Լատերանու ուշխարհահռչակ Կայսերական պալատը սահմանած էր Եկեղեցւոյ Գլխոյն ի բնակութիւն: Կոստանդիանոսի այս որդիական զգացումները յուզեցին սիրաբ Տրդատայ, որ միեւնոյն գորովանօք կը վերաբերուէր իր սիրելի Հօր՝ Գրիգորի հանգէս. ասոնք այն ինքնակալներն էին որ իրենց սուրով

չորս դին ա՛ն ու սարսափ սիւսած ատեննին, զլիւկոր յերկիր կը խոնարհէին իրենց հոգեւոր Հովիւներուն առջեւ: Երկուքն ալ ընդ միշտ պահեցին անայլայլ՝ այս զգացումները. Կոստանդիանոս ոչինչ կը վճռէր առանց Հռոմայ Քահանայապետին. Դոնատեանց խնդիրը անոր կը խաւրէր լուծելու իբր Դերադոյն Դատաւորէն. անոր պարզ քահանայ պատուիրակները նախագահ կը նստեցնէր Պատրիարքներէ և Մետրապոլիտաններէ կազմուած Նիկիոյ առաջին Տիեզերական Ժողովին, ուր Արիոս հայտոյիչը դասապարտեցին: Իսկ Տրդատայ զգացումներն յայտնի են ամէն Հայու, թէ ինչպէս պատուեց ու պաշտպանեց Եկեղեցականութիւնը իր այնքան երկար թագաւորութեան ժամանակ:

Հողեւոր միտթարութիւններէ վերջը կարգը եկած էր քաղաքական ինդիւրները կարգադրելու: Մաքսիմիանոս Դայայի անիրաւ սուպատակութեամբ վրդոված խաղաղութիւնը վերահաստատեցին եւ վտանգուած դաշինքները վերանորոգեցին երկու Վենտիփառները. երկուքն ալ հաւատացեալ, երկուքն ալ քաջ՝ բայց բարեբարոյ. անկասկած վստահութիւն ունէին իրարու խօսքին, զի իրենց անսուտ Աստուածը, թագաւորաց Թագաւորը՝ Քրիստոս Տէր ինքնին կեցած էր և վկայ էր անոնց սրտերուն անկեղծութեան: Դողտրիկ է հեղինակին ոճը, «Մանաւանդ վասն ասուածածանօթութեան նորա առաւել դաւիթս կռեք ընդ նմա, միջնորդ կալիս զհաւատսն որ ի Տէր Քրիստոսն եր. զի ան-

տուտս մինչ ի բուն զհաւատարիս սերն ի մեջ քաղաւորութեանցն պահեսցեն: Հռովմայ աշխարհածաւալ և ահաւոր Պետութիւնը որ գրեթէ քայքայուծի աստիճանին հասած՝ հսկայաքայլ զիմելու սկսած էր սպառսպուռ կորուստի անդունդին, Կայսերաց զՍ. Եկեղեցին ամբարշտօրէն հալածելուն և կռապաշտ ու նիւթապաշտ ապականութեան հեղեղելուն պատճառաւ, հիմա Քրիստոնէութեան ջինջ ազրիւրէն նոր կորով նոր կեանք առած էր: Քրիստոնեայ Կոստանդիանոսի աջը յաղթած էր իւր և Հռոմայ ու Եկեղեցւոյ ոխերիմներուն եւ հասարակաց թշնամիներուն. Խաչադրօշխներքեւ աշխարհ նոր զարուճով վերակենդանացած էր: Նոյնը պատահած էր նաեւ Հայոց համար. աւելի քան երեք բարդաւած ու երջանկաւէտ դար մը սկսած էր ասքանազեան տոհմին համար: Ահա՛ ուրեմն այս երկու բնական դաշնակիցները, Քրիստոնէական սիրով ու վստահութեամբ արքայական հզօր աջերնին սեղմեցին ու երդուընցան հաւատարիմ զինակցութիւն, որ հուպ ընդ հուպ տուաւ իր կենսարեւ արդիւնքը Շապուհ կրակապաշտ Շէհինշահին դէմ կատարուած արշաւանքին ու յաղթութեան մէջ, ինչպէս կը պատմէ Խորենացի (Գիրք Բ. 25):

Այս քաղցր խօսակցութիւններուն ներկայ էր նաեւ Ս. Քահանայապետն՝ Ս. Սեղբեստրոս, որ անդադար փառք կու տար Աստուծոյ՝ որ իր օրով կատարուեցան այնպիսի չքնաղ սքանչե-

լիք Ս. Եկեղեցւոյ մէջ : Կա արաքոյ կարգի սէր կը ցուցնէր Հայոց Սոստովանող Հայրապետին , զոր իր Քահանայապետական Իշխանութեան լրութեամբ կը հաստատէր Պատրիարք այն ազգին վրայ¹ , եւ Առաքելական օրհնութեամբ կ'ամրապնդէր : Այս օրհնութիւնը որ Քոնստոսի Ս . Աջով կը տրուէր իր տեսանելի Փոխանորդին միջոցաւ , առատ առատ պատուներ յառաջ բերաւ Հայ աշխարհին մէջ . հիանալի սրբութեամբ Հայրապետներ , Եպիսկոպոսներ , Նահատակներ ծնոյց . իր հաւատքին համար շարունակ մարտիրոս՝ անվկանդելի կամքով ժողովուրդ մը յարոյց , ժողովուրդ մը՝ որքան ուշիմ՝ նոյնքան կրօնասէր , որքան քաղաքակրթութեան՝ նոյնքան եւ հաւատոյ առաջնորդ յԱրեւելս : Ուղղափառ Կաթողիկէ Հաւատոյ սերմերը երբեք կատարեալ ամլութեան չդատապարտուեցան , նոյն իսկ երբ տգիտութեան եւ յամառ մոլորութեան թանձր խաւարը մածաւ խեղճ հայրենեաց վրայ , եւ անթիւ եւ այլասեռ բարբարոսներ ու անհաւատներ գրոհ տուին եւ առաթուր կոխեցին դրախտային Հայաստանը , եւ արիւնը վազեց հեղեղօրէն , եւ գաւառներ այրիացան իրենց բնակչաց գերեվարութեամբ կամ գաղթեցումովը : Եւ հողերը յաջորդութիւնը թէեւ հակառակաթու Վիրապեցւոյն յափշտակութեամբը (1441) էջմիած-

¹ «Եւ Սուրբն Սեղբեսրոս՝ քոս որում աւանդի յազգի մերում, ձեռնադրեաց զՍուրբն Գրիգոր՝ Պատրիարք Հայոց կամ Եպիսկոպոսապետ, այսինքն՝ մեծ Հայրապետ» . Զամէնեան Պատմ. Հայ. Հատ. Ա. Գլ. ԼԹ. էջ 408 :

նի մէջ ապօրինաւոր հիմ դրաւ , սակայն Կիլիկիոյ Տան մէջ շարունակեց մինչեւ ցԱրբահամ Ա . : Սա , մեր առաջին Հայրապետին Գրիգորի նման , դիմեց ի Հոռոմ առ Աթոռն Առաքելապետին Պետրոսի , եւ վերանորոգեցաւ Ս . Սեղբեստրոսի իշխանական տուչութիւնը , յանձին իր օրինաւոր Յաջորդին , մեծին Բենեդիկտոսի ԺԴ . Քահանայապետին , որ հայրական սիրով ու գուրգուրանօք ողջագուրելով զԱրբահամ , հաստատութեան Կոնդակ եւ Պալիոմ շնորհեց եւ Կիլիկիոյ Հայոց Պատրիարք անուանեց (1742 Դեկտ . 8) :

Հայաստանու համար այսքան բեղմնաւոր եղաւ Ս . Սեղբեստրոսի օրհնութիւնը : Իսկ Կոստանդիանոսի եւ Տրդատայ քաղաքական զինակցութեան դաշնադրութիւնը հաստատուն հիմ կազմեց նաև ապագայ բարգուծեանց ու դժուարին պարագայից մէջ Հայերուն Հոռոմայ Պետութեան ձեռնտուութեան դիմելու :

Այնուհետեւ կը պատմէ Ազաթանգեղոս թէ ո'րպիսի շքեղութեամբ մեծապատիւ մեծարուեցան այս երկու Հայ Վեհափառ հիւրերն՝ Հոռոմայ հոգեւոր ու մարմնաւոր երկու Վեհափառներէն . թէ ի'նչ արտաքոյ կարգի պատիւներ տեսան անոնք թէ՛ Արքունիքէն , թէ՛ Եկեղեցիներէն և թէ՛ քաղաքին պատուական Իշխաններէն , եւ ո'րպիսի մեծամեծ բնձաներով ու երեւելի պարգեւներով ճոխացան , մանաւանդ թանկագին սպասներով Եկեղեցիներու մէջ զետեղելու համար :

Հուսկ ապա բաժանման ժամը հնչելով, արտասուելից հրաժեշտի ողջոյններ տուին Ս. Քա-հանայապետին եւ Աստուածասէր Կայսեր եւ բոլոր Կղերին ու հաւատացեալներուն, որոնք մեծաւ շքով յուզարկեցին զանոնք յոսկիապա՝ կառս արժուցանուիս, եւ այսպիսի պայծառութեամբ ուղեւորելով ճամբու վրայ ուր որ հանդիպէին, սիրով ու փութկոտ մեծարանօք կը խնամուէին, եւ մեծամեծս ըստ արժանողութեան արժայութեանն մեծամեծ պատուեալ անդոսին, եկան հասան Հայոց երկիրը. յԱյրարատ Գաւառ ի Վաղարշապատ քաղաք:

Այսպիսի մխիթարական վախճան մը ունեցաւ այս անմոռանալի ուղեւորութիւնը, որ մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան մի փառաւոր զրբոււազը կը կազմէ:

Ե.

Կը մնայ մեզ փոքր ի շատէ յուզել քննել այս փառահեղ պատմութեան վաւերականութեան արժէքը:

1. Քննադատութիւնը (Critique), եթէ լուրջ է, անկողմնակալ, իմաստուն եւ հետախոյզ, անշուշտ կարեւոր և օգտակար է. սակայն վնասակար եւ դատապարտելի կը դառնայ ան՝ երբ ըլլայ յախուռն, կուսակցական, անխորհուրդ եւ թեթեւամիտ: Վերջին դարուս մէջ ուղղամիտ քննադատութիւնը յիրաւի մեծ ծառայութիւններ

մատոյց պատմութեան և հնախօսութեան: Սակայն երբ սկսաւ ապերասան ճամբարտակել արշաւել, քանդեց՝ փոխանակ շինելու, ստեց՝ փոխանակ լուսաբանելու, կեղծեց՝ փոխանակ կեղծիքը խայտառակելու: Ո՛չ միայն ի պատմականին, այլ նաև փիլիսոփայական եւ բնագննական գիտութեանց մէջ ալ նոյնը պատահեցաւ, և այսօր ճշմարիտ գիտնոց ապացուցութիւններուն առջև ամօթապարտ կը մնան ոչ սակաւ թեթեւօրիկ երկրաբաններ, որոնք ազանդաւորի կանխակալ կարծեօք, ա՛յնպիսի մերժողական եզրակացութիւններու յանդած էին, որ այսօր մանաւանդ իբր կատարելապէս դրական հաստատուեցան: Ընչպէս մարդակազմութեան և մարդու կծախքի խնդիրներուն մէջ. եւ դեռ կենդանի է բնապաշտն Հէքէլ, անաստուածներու հերոսը, որոյ՝ բջիջի (cellule) կազմին զննութեան և նկարագրութեան մէջ ըրած խարդախութիւնները հիմա ապացուցուեցան պիտանական աշխարհի առջեւ, ի ծանականս իր Դպրոցին: Այսպիսի անխիղճ՝ մանաւանդ բողոքական, դրապաշտ կամ արդիական, կուսակցական քննադատներ, պատմութեան մէջ ալ աւերներ ցանեցին. ամենէն սրբազան բաները ցիր ու ցան ըրին. Ս. Գրոց ամենավաւերական դէպքերը ջրելու ջանացին, դարերու հաւատքը քանդելու համար. յաւակնող եղաւ մինչեւ իսկ Քրիստոսը իբր երեւակայական յերիւրուած վէպ մը (mythe) ցոյց տալ, կամ ենթակայական ստեղծագործութիւն մը առաւ:

քելոց խղճին . ժխտել նոյն իսկ Ս . Պետրոսի Հը-
 ոոմ գնացած և հոն Առաքելապետական Աթոռ
 դրած ըլլալը . և բարդեցին դեռ չեմ գիտեր ուրիշ
 ի՛նչ ցնորաբանութիւններ . այս ալ ուղիղ բանա-
 դատութիւն է եղեր . յիրաւի անպատում տխմա-
 րութիւն և յաւակնութիւն : Լուտերէն Քանդ ,
 Քանդէն Վոլդեռ , Վոլդեռէն Րընան և Մոմսէն և
 Լուազի սերնդաբանութիւնը՝ յաջորդութիւնը , շատ
 բնական յառաջխաղացութեամբ եղած է : Քննա-
 դատութիւն , Պիւռոնականութիւն , ի վերջոյ ցուրտ
 ուրացում :

Մեր մէջ ալ եղան ոմանք , նեղմիտ և կողմ-
 նակալ , որոնք միւր բոլոր սրբութիւնները ընդ օգոս
 ցնդել փափաքեցան , այն հետեւութեամբ թէ՛ քա-
 նի որ Հայոց պատմութեան մէջ կան ինչ ինչ յե-
 րիւրածոյ կամ անստոյգ կէտեր , ուրեմն այս ինչն ,
 այն ինչն ալ պէտք է այնպէս նկատուի . կամ՝ ո-
 րովհետեւ քանի մը դէպքերու պատահական պա-
 րագաները անստոյգ են և չափազանցական , ու-
 րեմն պէտք է այս դէպքերուն գոյութիւնն ալ ու-
 չանալ : Կը թուի թէ այսպիսիները կը կարծեն թէ
 քննադատութիւնը տրամսբանութեան կանոննե-
 րու չենթարկուիր . մինչդեռ ամենախիստ կեր-
 պով :

2 . Սրդ , գալով այս սկզբունքներու գործնա-
 կան մերձեցումին , ոմանք Տրդատայ ու Ս . Գրի-
 գորի Լուսաւորչի դէպ ի Հոոմ ըրած ճանապար-
 հորդութիւնը մերժելու ջանացին , միայն որովհե-

տեւ անոր ինչ ինչ պարագաները չափազանցուած
 անճշմարտաման կամ նոյն իսկ յերիւրուած կ'են-
 թաղրուէին . և կամ որովհետեւ արտաքին պատ-
 միչներու քով այս դէպքին բացայայտ յիշատակու-
 թեան չհանդիպուիր . կամ պարզապէս որովհետեւ
 իրենք կ'ուզէին ժխտել : Գլխաւորաբար մէկ ճիւղն
 գերման բողոքական քննադատութեան — որ և
 ծնաւ Բանապաշտութիւնն ու անոր վիժածն՝ Ար-
 ղիականութիւնը , — ժխտել ուղեց այս ճամբոր-
 ղութիւնը : Ասիկա շատ բնական էր : Ան կ'ուրա-
 նար — և յանուն անկողմնակալ՝ Քննադատու-
 թեան , — նաեւ Հոոմայ Ս . Եկեղեցւոյն պատմա-
 կան Գլխաւորութիւնը , և կ'աշխատէր զայն հաս-
 տատող ամէն հնադարեան փառաւոր վկայութիւն-
 ները շրել , յօդս ցնդեցնել . կը ճգնէր սպաննել ա-
 նոր անձեռնմխելի փառքերը : Ուստի մեր պատ-
 մութեան այս փառապանծ դէպքը անոնց համար
 ի յառաջագունէ (a priori) դատապարտուած էր
 չգոյութեան : Սակայն Գերմաններն իրենց ազգային
 հին պատմութեան մէկ նշանաւոր դէպքին համար
 եթէ ունենային այնքան վաւերական փաստեր ի-
 րենց բոլոր պատմիչներուն մէջ՝ ինչպէս մենք Հա-
 յերս ունինք , նոյն ժխտական մէթո՞քը պիտի
 գործածէին արդեօ՞ք . . . բնականաբար՝ ո՛չ . յայտ-
 նի է իրենց պատմական գիրքերէն : Դիւրին բան
 է ուրիշի մը ասլրանքը խոտել , մանաւանդ երբ
 ան կը վնասէ իր ասլրանքին :

3 . Իսկ ոմանք աւելի թեթեւ տեսակէտով

այս ճամբորդութեան ղէպքը մերժել ուղեցին՝ վասն զի անոր պատահած չըլլալը իրենց շատ հաճելի կ'երեւէր. իրենց յետին մտածումը զայս կը պահանջէր: Հոռոմայ հետ հաղորդակցութիւնը, անկէ կախում ունենալու որ եւ իցէ ձեւը ջնջել կ'ուզէին. Պատրիարքական Հոգեւոր Իշխանութեան Հոռոմէ առնուած ու հաստատուած ըլլալը զիրենք չարաչար կը նեղեր. մղձաւանջ մըն էր այդ իրենց համար: Այս յոյսը սակայն շատ խաբեպատիր էր: Զի եթէ բնաւ տեղի ունեցած իսկ չըլլար Գրիգորի ճամբորդութիւնն ի Հոռոմ, դարձեալ մի եւ նոյն կերպով Գրիգոր եւ իր յաջորդները եւ Հայ ազգը գլխովին՝ Հոռոմէն կախում ունենալու պարտաւոր էին՝ կրօնի տեսակէտով, պատկանել կարենալու համար Քրիստոսի միակ ձլմարիտ Եկեղեցւոյն, ինչպէս ամէն ատեն ամենամեծ Հայրապետներ ու Վարդապետներ՝ օր. հ. Երանոս, Տերտուղղիանոս, Կիպրիանոս, Աթանաս, Ոսկերեբան, Օգոստինոս, Ամբրոսիոս, Կիւրեղներ, Գրիգորներ, Նարեկացի, Շնորհալի, Լամբրոնացի, Մխիթար Արքայ, Տէր Կոմիտաս եւ ուրիշ հազարաւորներ, և ամէն ազգեր, ա՛յս կապով միայն կրցան Աստուծոյ Ուղղափառ Եկեղեցւոյն անդամակցիլ:

Մինք սակայն կ'ուզենք համառօտիւ ի ցոյց բերել այս ղէպքին վաւերականութիւնը, որպէս զի չի ստիպուինք յանխորհուրդս եւ թեթեամբանեբոլ ի շնորհս՝ մեր պատմութեան ամենաչքեղ մէկ էջը անգթօրէն պատռել նետել հովերու:

4. Արգ՝ Տրդատայ եւ Ս. Գրիգորի այս ուղեւորութեան պատմութիւնը հաստատուած է մեր ազգին, — առանց ո՛ր եւ է բացառութեան, — հնաւանդ, հաստատուն և ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ Աւանդութեամբ: Այսպիսի աւանդութիւն մը ինքնին բաւական է մեծ ապացոյց մը սեպուելու, այն փիլիսոփայական պատճառաբանութեամբ թէ՛ այս նըկարագիրը կրող աւանդութիւն մը չի կրնար հնարուած կամ սուսի մը վրայ հիմնուած ըլլալ:

5. Այս աւանդութիւնը սակայն իրեն նեցուկ ունի՝ ո՛չ միայն ամէն դարերու եւ ամէն դասերու եւ ամէն տեղերու Հայ ժողովուրդին խորաբնատ, անայլայլ, սնկասկածական եւ համոզուած հաւատքն այս ղէպքին իրականութեան, նեցուկ ունի՝ ո՛չ միայն հոգեխօս աստուածաբանները, անոնց աստուածախօսական գրութիւնները, նամակները, զիմումները, սնոնց դաւանական երկասիրութիւնները, յօրինած երգերը, շարականները, արամաբանական եզրակացութիւնները, այլ նոյն իսկ արտաքին Հայ պատմիչները, եւ ղիտեցէ՛ք, ԲՈՂՈՐ ՀՍՅ ՊՍՏՄԻՉՆԵՐԸ: Յիրաւի զարմանալի երեւոյթ մըն է. վերջիններէն մինչեւ առաջինները, առհասարակ, իւր բնական բան մը, ամենուն ծանօթ եւ անտարակուսելի, կը պատմեն այս ղէպքերը, ճամբորդութիւնը ու զաշնադրութիւնը եւ կամ՝ մին կամ միւրը, անխտիր: Ա՛րդեօք ո՞ր ուրիշ ղէպքի համար մեր քննադատներն պիտի վարենան այսպիսի միահամուռ, միաձայն միաբա-

նութեան մը հանդիպել : Ո՛րպիսի վե՛հ ու պատկառ-
ուելի խմբերդ ներդաշնակ ճշմարտութեան , որ կը
հնչէ ամբողջ դարերու մէջ :

6. Սակայն ընդհանրապէս այս մեր Պատմա-
բաններուն հիմը եւ մեկնակէտը կ'ենթադրուի-
Ազաթանգեղոս , թէպէտ գրեթէ կամ անմիջական
կամ մերձաւոր ժամանակակիցները , ինչպէս Ղ . Փար-
պեցի , Փ . Բուզանդ , Եղիշէ , եւայլն , կարող էին
առանց Ազաթանգեղոսի աս դէպքերը գիտնալ եւ
ստուգել , եւ անշուշտ գիտցան եւ ստուգեցին . ու-
րովհետեւ ասոնցմէ շատերը Ազաթանգեղոսը եւ ոչ
իսկ կը յիշատակեն . թէեւ ոմանք մասնաւորապէս
անոր հեղինակութեան վրայ կը յենուն , իբր ան-
ժխտելի եւ աներկբայելի , ինչպէս կ'ընէ Խորե-
նացի : Ազաթանգեղոս ընդհանրապէս Հայ ազգին
մէջ իբր ստուգապատում եւ անկասկածելի ըն-
դունում էր . եւ այնչափ ճոխութիւն ունէր որ
Խորենացին՝ օր . 5 . զայն միայն կը յիշէ , մինչդեռ
բնաւ չի յիշեր Փաւստոսի և Կորիւնի անունները
թէեւ զանոնք ալ գործածած է իբր աղբււր : Ու-
րեմն հարկ է անցողակի երկու խօսք ըսել այս
զարմանալի պատմաբանին , Ազաթանգեղոսի , պատ-
մական արժեքին վրայ :

2.

1. Ազաթանգեղոս կը կեղծէ Տրդատայ քար-
տուղար եղած ըլլալ և Հռոմայեցի : Սակայն մատ-
եանին յօրինուածութեան ներքին քննութենէն կը

տեսնուի որ հեղինակը բաւական վերջը յօրինած
է այդ գիրքը , առջեւն ունենալով մէկէ աւելի
վաւերական գրութիւններ , Տրդատայ և Ս . Գրիգո-
րի պատմութիւն , Հռիփսիմեանց վկայարանութիւն ,
ևն . հայ կամ ասորի կամ նոյն իսկ յոյն լեզուով
խմբագրուած : Այս կեղծիք՝ այն ժամանակները
արեւելքի մէջ մանաւանդ , սովորութիւն մըն էր ,
այժմու գրագէտներու շատերուն կեղծանուն մը
առնելուն նման . կը կարծուէր թէ սասնկով ա-
ւելի մեծ ճոխութեան և ճշմարտութեան և ճըշ-
մարտախօսութեան փաստ մը արուած կ'ըլլայ :
Կրնայ ըլլալ նաեւ որ Ազաթանգեղոսի գործածած
մէկ կամ աւելի վաւերական գրութիւններն յօ-
րինուած ըլլան նախապէս Տրդատայ քարտուղարէ
մը . եւ այս որպիսութիւնը իր անձին որդեգրած
ըլլայ Ազաթանգեղոս :

Սա անտարակոյս է որ , ըստ խիստ քննադա-
տութեան սկզբանց , Ազաթանգեղոս իր պատմած
դէպքերէն շատ հեռի չէ ժամանակաւ . ամենալուրջ
եւ ամէնէն հեղինակաւոր քննադատներ , ինչպէս
Գաթրոճեան¹ , Տաշեան² , կը դնեն զինքը շատ
շատ ի վերջ կոյս չորրորդ դարու , կամ հինգերոր-
դի առաջին կիսուն մէջ : Տրդատ կը վախճանէր
չորրորդ դարուն կէսին մօտ (չուրջ 338ին) , եւ
Գրիգոր Հայրապետ առ Աստուած փոխուած էր
անկէ քանի մը տարի առաջ միայն (333) : Թարմ

¹ Տիեզ . պատմ . Բ . 476 :

² Ազաթ . էջ 87 :

էր ուրեմն աւանդութիւնը . դեռ կենդանի էին շատեր որ այս նշանաւոր սուրբերը տեսած , անոնց հետ խօսած և անոնցմէ լսած էին , այսինքն՝ աւանատես եւ ականջալուր վկաներ , կամ այնպիսեաց մերձաւոր ժամանակակից էին : Ո՛րքան հաստատուն էր ասոնց ամենուն վկայութիւնը , նոյնքան անհնար էր որ նորագոյն հեղինակ մը խաբէր զիրենք : Միաբերան պիտի աղաղակէին թէ այդ պատմութիւնը սուտ է , յերիւրուած է : Ուստի յայտնի է թէ՛ տուեալ պարագայից մէջ , Ազաթանգեղոս չէր կրնար ազգ մը խաբել , գոնէ էական կէտերու նկատմամբ :

2 . Այս տեսակ խաբէութեան մը անկարելիութիւնը բացայայտ կ'ըլլայ եթէ միանգամ ի նկատի առնուի թէ Ազաթանգեղոսի ժամանակ արդէն ազգին զարթնումը սկսած էր հսկայաքայլ յառաջագիմել . անմիջապէս վերջը կու գայ կամ նոյն իսկ ժամանակակից է Ոսկեդարը , յորում ծաղկեցան ականաւոր գիտնականներ , հոյակապ մատենագիրներ : Կրցա՞ւ ուրեմն Ազաթանգեղոս . մը խաբել ազգը , արքունիքը և մանաւանդ ամենէն ուսեալ տարրը , գիտուններու բոլոր դասակարգը . յիրաւի անտեղի և անարգական ենթադրութիւն : Սահակներ , Մեսրոպներ , Եզնիկներ , Կորիւններ , Փարպեցիներ , Եղիշէներ , եւն . եւն . միահամուռ խաբուած . . . եւ հեղինակներ , որպիսիք են՝ Յովհան Կաթողիկոս , Ասողիկ , Շնորհալի , Գրիգոր Տղայ , Վանական Վ . , Վարդան Վ . , Գանձակեցի

եւ այլ բազումք , Ճառնափոք , Յայսմաւուրք . եւ վերջին զարերու յոյն և լատին հեղինակներ , ամէնքը խաբուած . . . մինչեւ իսկ Տաթեւացին , — յայսմ մասին ո՛չ-կասկածելի — որ բացարձակապէս կ'ընդունի թէ Գրիգոր Ի Հռոմ գնացեալ՝ եղեւ Հայրապետ : Անհնարին է որ ասոնք ամէնքը խաբուած ըլլան : Ասոնք ամէնքը գիտէին և ընդունած էին աս գէպերը իբր սուգուրիւն . ուրեմն Ազաթանգեղոս , գոնէ յեականին ստիպուած էր պատմել իրական դեպք մը :

3 . Ազաթանգեղոսի՝ գոնէ յեականս , ճշմարտախօսութիւնը կը հարկադրուին ընդունիլ լուրջ քննադատներն առ հաւարակ : Չայս կը հաստատէ անոր գլխաւոր մասերուն մէջ միւս պատմաբաններու հետ համաձայնութիւնը : Մանր տեղեկութեանց նեղութեանը երաւխաւորութիւն մըն ալ է միաբանութիւնը ուրիշ հայ մատենագրաց հետ . . . նրեղիւ միաբան են . . . եւ զիրար փոփոխակի կը լրացնեն ու կը հաստատեն : Մենք հոս միայն ենթադրելով կ'անցնինք այն եզրակացութիւնները , որոնց՝ յայսմ մասին , կը յանգին քննադատներու խուզարկութիւնները : Ընդունուած է թէ որքան ալ Ազաթանգեղոս Հինգերորդ դարու մէջ խմբագրուած է , սակայն 1 . նա ունէր նախկին և հնագոյն խմբագրութիւն մը , և եղած է մէկը որ այս զըրքին վերջին ձեւ մը տուած է² . երկրորդ խմբա-

¹ Տաշեան , Ազաթ . էջ 450 .
² Անդ . էջ 25—33 , եւ 410—442 , ևն . :

զրոյը եղած է՝ անոր : 2. Ագաթանգեղոս առջեւն ունեցեր է պատմական և վկայարանական գրութիւններ , ժամանակակից՝ պատմուած գէպքերուն և Կրկնած է նա միայն Ն. դարու մեջ Հայոց ծանօթ կարծիքը : 3. Շատ տեղեր , օր . 5 . Գրիգորի մանկութեան վրայ , Դ . և Ն . դարերու մէջ Հայոց նուիրապետութեան վրայ եւն . , բոլորովին պատմական ստուգութիւն ունի , վկայ ունենայով այլ եւ այլ աւանդութիւններ¹ : 4. Ագաթանգեղոսի Բ . գիրքը՝ առ հասարակ , ինքնին երաշխաւոր է իւր վաւերականութեան : Հայոց դարձին , քարոզութեան , մկրտութեան , եւ այլ պարագայից վրայ զորս կը պատմէ Ագաթանգեղոս , երկբայել չենք կրնար . յաջորդ դարուն բովանդակ հայ պատմութիւնը երաշխաւոր է այս կէտերուն² : 5. Աթանազիսէսի նկատմամբ ալ Ագաթանգեղոս հայկական հին աւանդութեան հետեւած է , ուսի եւ ընդունելի³ : Ագաթանգեղոս մանրամասն կը պատմէ Հայոց դարձը , եպիսկոպոսաց եւ ֆահանայից դրուիլը բովանդակ Հայոց մեջ . Արիսակեսի յաջորդ կարգուիլը , եւն . եւն . որոնց վրայ պէտք չի մնար խօսելու եւ հաստատելու թէ վաւերական պատմութիւն են . թէեւ տեղ տեղ կը գտնուին չափազանցութիւնք եւ անհեղութիւնք⁴ : Շեշտելով Ագաթանգեղոսի

¹ Անդ . էջ 140.
² Անդ . էջ 141.
³ Անդ . էջ 143.
⁴ Անդ . էջ 145.

համաձայնութիւնը Բուզանդայ եւ ուրիշ պատմագիրներու հետ , պէտք է եզրակցենք թէ՛ Նոյնպիսի շատ նմանութիւնք եւ միաբանութիւնք կը ցուցնենք՝ ո՛րչափ մեծ յարգ ունին Ագաթանգեղոսի այս մանր տեղեկութիւնները , եւ զայն իբր բոլորովին վստահելի աղբիւր մեր առջեւ կը դնեն Իսկ Բ . գիրքը շատ աւելի պատմական եւ բոլորովին վստահելի աղբիւր է¹ :

4. Բայց մեզի համար այժմեան քննադատներէն շատ աւելի հեղինակաւոր քննադատ կը սեպուին ամբողջ գիտնական դատակարարը , և անվկանդելի կը համարինք անոր միահամուռ վկայութիւնը : Արդ ատենք ամէնքը , ատենց բացատրութեան , Ագաթանգեղոսի պատմած գէպքերը իբր ստոյգ եւ անկասկածելի , եւ զինք ալ իբր ստուգապատու մեք և անկեղծաւոր ընդունած են : Այս եզրակացութեան վկայ է՝ ազգին համար՝ աւանդութիւնը , իսկ գիտնականաց համար բոլոր պատմիչները : Ի հաստատութիւն մեր այս առաջարկին անհրաժեշտ կը դատենք բառացի վկայութիւններ յառաջ բերել միայն Դ . և Ն . դարերու ժամանակակից եւ անկասկած հեղինակներէն , ամէնէն վերջը նշանակելով նաեւ Մ . Խորենացին , որուն պատմութեան այս մասերը բնաւ տեղի չեն տար երկրայութեան :

¹ Անդ . էջ 156.

Է.

Ահա մեր գլխաւոր հեղինակաց վկայութիւնները :

Ա. ՁԵՆՈՒՄ՝ մականուանեալն Գլակ, աղգաւ Ասորի, ի սկզբան անդ չորրորդ դարու, խնդրանօք Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի՝ աշակերտեցաւ անոր երբ նա Ղեւոնդիոսէ ձեռնադրուած կը վերադառնար ի Հայս : Ս. Գրիգոր՝ Ձենորը առաջնորդ դրաւ Իննակնեան Վանուց Յ. Կարապետին ի Տարօն, որ եւ կոչուեցաւ նաև Գլակայ վանք : Հրամանաւ Ս. Գրիգորի գրեց Ձենոր իր կարծ պատմութիւնը : Արդ այժմեան ձեւովը, Ձենոր Գլակ իր այս պատմութեան այլեւայլ տեղերը կը յիշէ Ս. Գրիգորի և Տրդատայ Հոսով՝ երթալը, այնքան բնական կերպով՝ ինչպէս միւս գէպերը :

ա. Իսկ եղիագար եկեալ ի հանապարհին հանդիպեցաւ Սրբոյն Գրիգորի եւ Տրդատայ, եւ խնդացեալ յոյժ դարձաւ զկնի նոցա մինչեւ ի Հռոմ քաղաքն : Եւ անդ կացեալ բազում աւուրս... մեծաւ խնդութեամբ դարձան յաշխարհն Հայոց եւ Տրդատ անցեալ զնաց յաշխարհն իւր յԱրարատեան քաղաք : Իսկ Ս. Գրիգոր մնաց ժամանակս ինչ ի Տարօն ¹ :

բ. Բայց արդ աղաչեմ զքեզ, զի հրամայեցեա միում ի պաշտօնեիցդ քո՝ մեզ գրով առաքել ըզ-

¹ Ձենոր. Պատմ. Բ. էջ 44. Տպ. Վենետ. 1889.

գրուցասրուքիւն ձերում հանապարհորդութեան եւ գերկրորդ զալն ի Հռոմայ ¹ :

գ. Այս առաջին պահի եղաւ յաւուրս Սրբոյն Գրիգորի, զոր ի Հռոմ Սեղբեսրոս հաւանեցաւ, եւ պահեաց ինքն եւ Կոստանդիանոս քաղաւորն ² :

դ. Ի ժամանակս յայնուսիկ յուր եհաս ի դուռն արեայի՝ քե Կոստանդիանոս Կայսրն հաւասաց ի Քրիստոս Ասուած, եւ դադարեցոյց զհալածումն եկեղեցեաց, քաջութեամբ կալեալ զքաղաւորութիւն : Ապա խորհուրդ ի մեջ առեալ՝ զընալ ի դուռն Կայսեր վասն դնելոյ դաշինս խաղաղութեան ի միջի իւրեանց, եկին հասին ի գաւառն Ապահունեաց ի՞ քաղաքագեղն Մանձկերս... Եւ ինքեանք յառաջացեալ զնացին, բազում աւուրց օրեւանօք զանց առնէին, մինչեւ հասին ի Հռոմ քաղաք. եւ անդ կացեալ սակաւ աւուրս, դարձան մեծաւոք պատմով ³ :

Բ. ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԻՉՍՆԴՍՅԻ, որ Աղաթանգեղոսի պատմութեան շարունակողը (337—389) և ամենահին պատմիչներէն մէկը և իր պատմած դէպքերուն շատերուն ժամանակակից և այլոց գրեթէ ժամանակակից է, կը պատմէ թէ երբ Տիրան

¹ Անդ. էջ 47.
² Անդ. էջ 23.
³ Անդ. Պատմ. Բ. էջ 40, 43.

Թագաւոր բռնուեցաւ Պարսիկներէ, Հայերը նեղը մտած պատգամաւոր զրկեցին Կոստանդիանոս Մեծին որդւոյն, Կոստանդիոս կայսեր (336—361) որ իրենց օգնէ եւ իրենց վրայ թագաւոր մը պսակէ: Դրկեցին պատգամաւոր Առ քագաւորն Յունաց, զի ի նա ձեռս տուեալ ծառայեցեն նմա հնազանդութեամբ, եւ լինիցի նա քիկունք օգնականութեան. . . որք երթեալ հասեալ էին յաշխարհն Յունաց ի կայսերական պաղատն քագաւորացն: . . . Զոր իբրեւ լուաւ կայսրն զիրսն զայնոսիկ, մեծաւ փութով եւ բազում պատրասութեամբ ի խնդիր ելանէր իրին հասելոյ: Կոստանդիոս Կայսր՝ Օգնական եւ քիկունք լինէր աշխարհին հայոց: Մանաւանդ զի զուխն յիշեալ զդաւանցն կոելոց զերդմանցն հաստատութեան, միջնորդութեամբ ի մեջ Կայսերն Կոստանդիանոսի եւ ի մեջ քագաւորին հայոց՝ Տրդատայ եղեալ եր 1:

Արշակ Թագաւորը նոյնպէս պատգամաւոր կը զրկէ առ Վաղէս Կայսր. Ապա վասն խաղաղութեան ուխտին միաբանութեան դաւիմն որ եր աշխարհին Հայոց ընդ կայսրն Յունաց, դեպ եղեւ առաքել անդր կազմութեամբ մեծաւ արեւոյն Հայոց զի ինքնին մեծ Կարողիկոսն Հայոց (Ներսէս) երթիցէ ի մեջ Կայսերն եւ ի մեջ իւրեանց զուխն հաւանութեան եւ խաղաղութեան նորոգեցեցն²:

Յայտնի է թէ ուխտ եւ դաշինք որ պիտի

1 Փ. Բիւզ. Դպր. Դ. Գլ. ԻՆ. էջ 55. Տպ. Վենետ. 1879:
2 Անդ. Դպր. Դ. էջ 84.

նորոգուէին, Տրդատայ եւ Կոստանդիանոսի կուած հին դաշինքն էր: Եւ որովհետեւ Կաթողիկոս մը միջնորդ կ'ըլլայ այս նորոգման, ուստի վերի կտորին մէջ եզոզ միջնորդութեան բառը, որ անխմանալի կը մնայ, հաւանականաբար կը նշանակէ միջնորդութեամբ Գրիգորի Հայրապետի:

Գ. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, ազնուականաց դասակարգէն, Յունաստան ճամբորդած եւ խորունկ ուսմունք առած, եւ Վահան Մամիկոնեան Մարդպանին առջեւ մեծ շնորհ դտած ու Վանաց առաջնորդ կարգուած էր, եւ անոր առաջարկովը գրեց իր Հայոց պատմութիւնը (384է մինչեւ 485): Առ հասարակ մեծ քննադատները զինքը կը դտնեն կատարելապէս ճշմարտախօս եւ արժանահաւաս:

Արդ Ղազար Փարպեցւոյ համար Ազատանգեղոսի պատմութիւնը արժանի է ամէն վստահութեան. Սկիզբն առաջին գրոց պատմութեան Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ՍՏՈՒԳՒԻ այրն երանելի Ագաթանգեղոս: Քիչ վերջը. Զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոց մեզ երանելին Ագաթանգեղոս, այր բանիբուն գիտութեամբ եւ լի ամենայն հրահանգիւ, ՍՏՈՒԳՒԱԲԱՆ: Եւ Հայոց դարձին նկատմամբ պզտիկ համառօտութիւն մը ընելէ վերջը, այսպէս կը կնքէ իր խօսքը. Զայս ամենայն, եւս առաւել քան զայն գիտութիւն, յիւ-

բում ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ԵՆ ԱՆՍԽԱԼ կարգաւորութեան՝ պատմեաց մեզ երանելի այրն Ասուծոյ Ազարանգեղոս:¹

Ուրեմն Ղաղարայ Փարպեցւոյ համար Ազարթանգեղոսի պատմութիւնը, ըստ ամենայն մասանց, գոնէ՛ յէականին, ստոյգ է եւ արժանահաւատ. ուստի եւ հետեւաբար ի Հոռոմհանապարհորդութիւնը:

Դ. ԵՂԻՇԷ եպիսկոպոս, ակնատես եւ հիւսնայի պատմող Վարդանանց անմոռաց պատերազմին, կը պատմէ թէ այս պատերազմը դեռ չսկըսած, Հայք յերկիրն արեւմտից պատգամաւոր մը զրկեցին ճեպով² առ Թէոդոս Բ. Փոքր՝ Կայսր (408—440), խնդրել ի նմանէ օգնականութիւն ստարութեան ընդդէմ Պարսից: Այս պատգամաւորը մեծ նախարարներէն մէկն էր, Գնունեանց ատհմէն՝ Ատոմ: Եղիշէ կը դնէ Հայոց գրած աղերսանաց թուղթին (հրովարտակին) պատճէնը³. Ասոր մէջ կը յիշեցնեն Թէոդոսի թէ՛ Հայերն ունին զանտուս յիշատակարանսն զառաքինի նախնեացն

¹ Յառաջարան, էջ 4—7, Տպ. Վենետ. 1873:

² Ղ. Փարպեցի կ'ըսէ թէ այս պատգամաւորներն էին Վահան Ելխանն Ամատունեաց, Հմայեակ Եղբայր Երանելի զօրավարն Հայոց Վարդանայ եւ Երանելի Մերհուժան Արծրունի: Էջ 184—185 եւ 246—247:

³ Էջ 422, Տպ. Վենետ. 1864:

ձերոց (Հոռոմայեցւոց), որոնք Եւրոպայէն անցնելով տիրեցին նաեւ Ասիացւոց կողմանցն եւ յայնչափ մեծ իշխանութեան, դասակէտս մեծ եւ սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանեին: Ասոր վրայ անմիջապէս կը յաւելու սա հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը.

Վասն որոյ եւ նախնին մեր Տրդատիս յիշելով զառաջին սերն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցըն իւրոց, ապրեալ սնաւ յերկրիդ Յունաց եւ ի ձեկջ քազաւորեալ սիրեք հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս եւ զհաւասան որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետեան Հռոմայ, լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ:

Եղիշէի այս վկայութիւնը՝ յոյժ թանկագին եւ կատարելապէս վճռական է. կարծես Ազարթանգեղոսի համառօտութիւնն է, այնքան ապահով կերպով կը հաստատէ, կը հաւատատէ, կը հաւատարմացնէ զայն: Եւ Եղիշէ կը գրէր զայս Հայոց ամենալուսաւորեալ մէկ ժամանակը, երբ մատենագրական խոյզն, յոյզն ու կորով իրենց գաղաթնակէտին հասած էին, որու պանծալի օրինակ է նոյն ինքն Եղիշէի այդ փոքրիկ, ոսկեղինիկ երկասիրութիւնը՝ արժանի ամենամեծ պատմարաններու մատենից քով դասուելու: Եւ պէտք է զիտել որ Եղիշէ չէ բուն վկայողը, այլ անոր հետ ամբողջ կղերականութիւնը, նախարարք, աւագանին եւ Հայոց աշխարհ, որոնք գրեցին այդ հրովարտակը:

Եղիշէ շարունակելով այս պատմութիւնը կը գրէ . Եւ իբրեւ յանդիման եղեն մեծի քաղաւորին եւ ընթերցան զգիր պաղասանաց Հայոց աշխարհին եւ զյիշատակարանսն նախնեացն, բազում մասեանք ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքն գտանէին:

Ահա նոր լոյս, նոր հաւաստիք, վճռական եւ անընդդիմակաց . Ազաթանդեղոս կը հաստատուի նաեւ Հոռոմայ արքունական գիւանին մէջ պահուած հին յիշատակարաններէն (documents) եւ բազում մասեաններէն: Եւ այս ո՛չ միայն դաշինքներուն, այլ եւ ի Հոռոմ ճանապարհորդութեան հաստատութիւնն է, այն ուղղափառ հաւատքին զոր Տրդատ Գրիգորի հետ Հոռոմ գացած ատեն ընդունեցաւ ի Ս . Եպիսկոպոսապետէն Հոռոմայ՝ Սեղբեսորոսէ:

Ե . ԽՈՐԵՆԱՅԻ, թէեւ յետագոյն պատմիչ բայց իր համառօտութեամբ վճռատու, կորովի եւ բազմամուտ . և մօտաւոր դէպքերու համար անկասկած է, մանաւանդ որ այս ժամանակներու արդէն ծանօթ դէպքերը մասնաւոր զգուշութեամբ պրպտած, քննած եւ — անշուշտ իր երկար ճամբորդութեան միջոցին ի Յունաստան, ի Հոռոմ եւ ի Բիւզանդիոն — արտաքին պատմիչները եւ դիւանները ուսումնասիրելէ վերջը միայն աւանդած է, ուստի եւ արժանահաւատ յեականին, ինչպէս

Ինքը կ'ըսէ . Բայց որ ինչ եւ ի քաղաւորութեանն Տրդասայ... ոչ հեզզութեամբ եւ անզզուեաբար վրիպեալ, եւ ոչ կամաւոր սխալանօք ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց դիւանագիր մասեանիցն Յունաց, եւն .¹:

Ուստի Խորենացոյն մի քանի վկայութիւնները յառաջ բերենք:

ա. Ընդ նոյն աւուրս լինին հարսանիք եւ Մաքսիմիանայ դստերն Դիոկղեսիանոսի ի Նիկոմիդայ, փեսայանալով նմա Կոստանդիանոսի Կեսարի, որդւոյ Կոստայ քաղաւորին Հոռոմայ... Այս Կոստանդիանոս բարեկամացեալ ի հարսանիսն ընդ Տրդասայ մեր քաղաւորի²:

Տրդատայ բարեկամութիւնը Կոստանդիանոսի հետ՝ աւելի կանուխ ժամանակի պէտք է վերագրուի . ինչպէս վերը ակնարկեցինք: Խորենացին հոս կը յաւելու թէ զԿոստանդիանոսը Դիոկղեսիանոս գրած ըլլայ իր հօրը յաջորդ . ապա կը յիշէ այս Մաքսիմիանայ կնոջը խրատով անոր հանած հալածանքը . ապա եղեփանդական բորոտութիւնը, արիողական կախարդներն ու մարիսկեան բժիշկները, Յաղագս որոյ յղեաց առ Տրդաս՝ առաքել նմա դիւքս ի Պարսից եւ ի Հնդկաց . տղայոց ջերմ արիւնովը լոգանալու առաջարկը, զոր սոսկալով կը մերժէ Կոստանդիանոս՝ լսելով մանկանց լալիւնը, մարց կակամունքը . ապա Ագտուծոյ զթու-

¹ Խոր., Գիրք Բ. ՀԵ. (Տպ. Վենետ. 1865):

² Անդ. 29:

Թեամբը կը բուժուի Ս. Սեղբեսարոսէն: Ասոնք բոյոր անվաւերական զէպքեր են, զորոնք արտաքին հին պատմիչներէն ոմանք ալ իւրացուցած էին. ուստի Սորենացին իրօք տեսած է զանոնք:

բ. Ընդ հանգչելն Շապհոյ արքայի Պարսից ի պատերազմացն, եւ ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս, պարապ առեալ խորհրդոց Շապհոյ, նիւքէ չարիս ի վերայ մերոյ աշխարհիս. բողեալ զնիւսիսայինսն ամենայն ելանելի Հայս, ժամ դնէ եւ իւր գալ Արեօփ ի միւս կողմանէ... Եւ այն ինչ ընդհուպ եկեալ մեծին Տրդատայ յարեւմտից, եւ լուեալ զայս ամենայն...¹:

գ. Տրդատ յարձակած ու յաղթած էր զնիւսիսայինսն ամենայն. բայց շատ մարդ կորսնցուցած ըլլալով Աղուանից պատերազմին մէջ, զանգիտեաց ինքեամբ յատուկ մարտնչել ընդ Շապհոյ մինչեւ Եհաս բազմութիւն զօրուն Հռոմայեցոց, Կոստանդիանոսի բանակը, — առաջին և անմիջական արդիւնք զինակցութեան դաշանցը: Շապուհ աղաչեաց զԿոստանդիանոս զյաղթողն՝ խնդրել զնաւսուրիւն²:

դ. Յայնժամ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայն Տրդատ զի գՍուրբն Գրիգոր առեալ ընդ իւր ի ժողովն (Նի-

¹ Անդ. 2Է:

² Անդ. 2Է:

Աիայ) երբիցէ. զոր ո՛չ առ յանձն Տրդատ, քանզի շատ էր որ Շապուհ խնամացած էր Հնդկաց թագաւորին և արեւելեան Սաքանայ հետ, ի կասկածի եղեալ զի մի՛ արդեօփ պայմանին usիցէ բւս սովորութեան, վասն այնորիկ ոչ երող առանց իւր զաշխարհս¹:

Կը տեսնուի թէ Կոստանդիանոս կայսրը վարժ է Տրդատն ու Գրիգորը անբաժան տեսնելու, եւ ի միասին ճամբորդող: Բայց աս անգամ ոչ Տրդատ հին ապահովութիւնն ունէր ուխտագրութ Սասանեանին վրայ, և ոչ Գրիգոր հին եռանդը ճամբորդութեան: Տրդատ չուզեց, փորձն առած ըլլալով, այս անգամ առանց իւր թողուլ զՀայաստան. եւ Գրիգոր ձեռք բերած ըլլալով Ս. Բանանայապետէն իր հոգեւոր իշխանութեան հաստատութիւնը այս անգամ խորին խոնարհութեամբ խորշեցաւ մի՛ գուցէ իր նախապէս տեսած մեծամեծ պատիւներն իր խոստովանողութեան՝ կրկին նորոգուին, աս անգամ տիեզերական ժողովոյ մը Հայքսպետաց կողմանէ: Արկեցին միայն զԱրիստակէս, և ասոր ստորագրութեան կը վկայեն արտաքին պատմագիրներ և Նիկիոյ ժողովոյն արձանագրութիւնները:

Ե. Տրդատայ առ Աստուած փոխուելէն վերջ 337ին ժամանակները, Հայք պատգամաւոր կը դրկեն Կոստանդիոս կայսեր, որ Սոսրով Բ. ք (իբր 337—342) իրենց թագաւոր պատկէ: Վրթանէս իբ

¹ Անդ. 2Թ:

թղթին մէջ կ'ըսէ . Յուշ շիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում քազաւորին Տրդասայ, եւ մի՛ սացես զաշխարհն քո Պարսից անուասուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ քազաւորեցուցանել զորդի Տրդասայ զեռուրով¹ :

Ը.

Յայս վայր մեր պատմաբաններէն մի քանիին յառաջբերումները, որոնք ըստ մեզ համոզիչ եւ վճռական են . արդ քանի մը խորհրդածութիւններ ընենք, եղբակացութիւններու յանդինք :

1. Նախ ընդհանրապէս պէտք է խոստովա-

¹ Խոր. Գ. Ե :

Հոս կը կցենք Կոստանդիանոս Կայսեր մէկ վճիռը զոր Հ. Երեմիէ Աւգերեան, իմաստուն պատմաբան եւ քննադատ, յառաջ կը բերէ (Աշխատար Վարք Սրբոց Հ. Գ. էջ 479) :

« Ի դատաստանական գրոց Կոստանդիանոսի Կայսեր, ետիտղոսն ուճկաց եւ հարկաց (Գիրք ԺԱ. Տ. 1) .

« Ինքնակալ Կոստանդիանոս Աւգոստոս առ Պրոկոլիանոս (հազարապետ արքունի) : Բաց յառեցին իրաց եւ ի կարողիկէ եկեղեցեաց եւ ի սանէ պայծառալիշուսակ եւսեքիոսի՝ որ երբեմն հիւպատոսն էր եւ մագիստրոս այրուծիոյ, եւ Արեակայ (կամ Արշակունւոյ) Հայոց արքայի, ո՛չ ոք այլ ի մերմէ հրամանէ օժանդակեսցի զլիաւոր սասարուքեանքն քանեկան ընչից : »

Կը գիտէ հեղինակը ընտանեկան կարգը յորում այդ վճիռը կը յիշէ մեր ողջին անունը « իբրեւ զիւրսն ընտանիք եւ զմերիմս » իմանալով որպէս երեւի, զհիւրսն արշակունիսի տանէ Տրդատայ Արքայի զոր կոչէ պարզապէս Արսա՛ւէս (Arsaces) որ է Արշակ կամ Արշակունի :

նիլ որ Քննադատութիւնը՝ որքան ալ խիստ եւ մանրախոյզ ըլլայ, չի կրնար մինչեւ ցարդ պատմուած դէպքերուն, որոնց հիմն է Ազաթանդեղոս, էական մասերը ուրանալ, իբր մտայածին եւ յերիւրեալ . անոնք պատմական ստուգութիւն են . Հայ պատմութեան ամենէն առաջին, ամենէն լուրջ, հեղինակաւոր ու մեծ քննադատը, հանձարաւորն Գաթրճեան, այս մասին հիմնական վճիռը արձակած է արդէն՝ իննեւտասներորդ դարու կէսին . Որչափ եւ խիստ եւս այն բանադասութիւն իցէ, որ ցայս վայր յանդգնիցի յառաջել՝ (այսինքն նորանշան զարմանալեաց մի քանի մերժելու), սակայն ասի յառաջ չիշխէ խաղալ, այսինքն ընդ երկրորդական ինչ հանգամանաց գեական մասունս պատմութեան դարձին Հայոց ջնջել :¹ Իսկ ի Հոռոմ ուղեւորութեան մասին նոյն հոյակապ եւ սրատես արժուակն պատմաբանը ուրանալու սապէս վճռած է . վասն երկրորդ անապարհուրդութեան նորա (Գրիգորի) այսինքն ի Հոռոմ կոյս ընդ Տրդասայ, ԶԻՔ ԻՆՁ ՈՒՍՏԵՔ ՀԱՎԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆՆ ² :

2. Եւ յիրաւի : Ինչպէս վերը մասնաւորապէս չեղտեցինք, Ազաթանդեղոս այս պարագայիս մէջ չուզեց եւ չկրցաւ խաբել հայ ազգը : Ինքը այս պատմութիւնը յերիւրեւելու մասնաւոր զխոսում մը չէր կրնար ունենալ . անոր՝ ապագային մէջ, ե-

¹ Տիեզ. Պատմ. Բ. էջ 477 :

² Անդ, էջ 479 :

կեղեցական ծանր հետեւութիւնները դեռ բնաւ խնդրոյ առարկայ եղած չըլլալով, չէին կրնար զինքը մղել այսքան մտացածին ցնորք մը յերկրելու: Ընդհանուր եկեղեցոյ հետ անկեղծօրէն կը հաւտացուէր Հռոմայ Քահանայապետներուն Գլխաւորութեան, որ Հայ Եկեղեցոյ համար ալ usոյգ էր արդէն, առանց այս ճամբորդութեան ալ: — Նոյնպէս չէր կրնար խարել, քանի որ usոյգ աղբիւրներէ կը քաղէր իր պատմած գէպքերը, ինչպէս վերը ըսինք: Եւ ի՞նչպէս պիտի յանդգնէր յերկրելու, քանի որ գրեթէ ժամանակակից, գիտակից և ուսեալ ու նախանձախիշնդիր համայնքի մը համար կը գրէր, և ականատեսներու գրուածները կը գործածէր. գրուածներ՝ որոնք իրմէն զատ ծանօթ էին նաև ամենուն: Աշխարհի, հայ և հռոմէական աշխարհի առջեւ գործուած հանրածանօթ գէպք մը կը պատմէր, Քահանայապետներու, Կայսրներու անուններ, ուխտեր, դաշինքներ յիշելով: Կ'ենթարկէր զինքը աշխարհի դատաստանին:

3. Իր պատմածին մի մասը, դաշինքը, զոր Տրդատ կոնց Կոստանդիանոսի հետ¹, քանի որ ամենաստոյգ է, միւս մասը, որ անոր գլխաւոր պատճառը, հիմը, շարժառիթն է, այս է՝ ճամբորդութիւնը, ի՞նչպէս կրնայ կասկածելի նկատուիլ:

¹ Միանգամ ընդ միշտ կ'ըսենք թէ բնաւ չենք ուզեր եւ ոչ իսկ ակնարկել թուղք դառանց կողուած անվաւերական յերկրուածին:

Եթէ զարդարած է, զարդարանքը՝ զէականը չի փոխեր: Ծշմարտապատումն և անաչառն Տակիտոս իր անմրցելի վրձինի հարուածներով որքան անմահ զարդարանքներ գրած է իր ստուգապատում պատմութեանց և տարեգրութեանց մէջ: Նոյնպէս և ուրիշ շատեր: Պատմութիւնը՝ գեղեցիկ դպրութեանց կարգէն է: Եթէ իր առաւելաբանութեանց մէջ կայ դարովելի բան մը, դարովե'նք. բայց ատիկա չի կրնար հիմնականը խախտել ոչնչացնել:

4. Մեր ամենէն հին, Ագաթանգեղոսի ժամանակակից, ամենէն անկեղծ ու լուրջ պատմիչներն իբրեւ անկասկած ընդունած են Ագաթանգեղոսի պատմածները այս ճամբորդութեան ու դաշանց մասին, ըստ բերելոյ պարագայից՝ ոմանք միայն դաշինքը, ոմանք երկուքը միանգամայն կը յիշեն: Ամբողջ ազգն ու կղերը, իր մտաւորականաց հետ, զանոնք ընդունած է՝ ո՛չ միայն իբր վստահելի և ճշմարիտ, այլ իրենց նեղութեանց մէջ նիւթական մեծ օգնութիւններ խնդրելու համար կայսրերու կը յիշեցնեն այս գէպքերը: Ասոնք ամէնքը խարուեցա'ն, խարեցի'ն... Օ'ն անդր:

5. Եւ սակայն այս կայսրերը, Կոստանդիանոսի որդին Կոստանդիոս, Թէոդոս Փոքր եւն. կ'ընդունին այս գէպքերու ճշմարտութիւնը: Նոյն իսկ կայսերական դիւաններու փոշոտած մագաղաթները, յիշատակարանները, բազում մասեանները կը հաւատուն, կը հաստատեն ասոնց ճշմարտութիւնը, ստուգութիւնը:

6. Ս. Արխատակէսի Նիկիոյ տիեզերական ժողովին զրկուելը ամենաստոյգ է, և կ'ապացուցուինոյն ժողովոյ արձանագրութիւններէն: Եպիսկոպոսաց ցանկին յոյն, հռոմայեցի և հայ օրինակները յականէ յանուանէ ունին զԱրխատակէս ի Հայոց մեծաց: Ուրիշ հայ եպիսկոպոս մըն ալ կայ այս ցանկին մէջ, կ'ըսէ Գաթրքեան, Աբսափիոս Ծովիաց, որ թերեւս ըլլայ Աբսուկէս, Գրիգորի յառաջատուն եպիսկոպոսներէն մին, որոնց անունները մի ըստ միովէ կը յիշատակէ Հայոց դարձին պատմութեան մատեանը: Արգ, Ագաթանգեղոս, Հռոմայ ճամբորդութենէն անմիջապէս վերջը կը պատմէ Արխատակէսին ի Նիկիա առաքումը, բնական յաջորդութեամբ և միեւնոյն ոճով և հիւսուածով: Աս ալ անդիմադրելի փաստ մըն է իր ճշմարտախօսութեան յէականս:

7. Արտաքին պատմիչներու լուծութիւնը չի կրնար ջնջել զէպղը. լուծութիւնը, եթէ երբեք կատարեալ ևս ըլլար, բացասական է. այսքան հիմնաւոր զրականը չկրնար ոչնչացնել: Անոնց համար մեծ նշանակութիւն մը չունէր այս զէպղը. և անոնք արդէն զիրենք շահագրգռող մեծամեծ զէպղեր անգամ զանց ըրած են, բայց ասոր համար այն զէպղերը չեն ոչնչանար: Ահագին կայսրութեան մը ամենամեծ զէպղերը արձանագրելու հազիւ կը բաւէին: Քննադատութեան սկզբունք է՝ ժխտականով դրականը չի ջնջուիր: Արտաքին պատմիչները չեն աւանդած Երբայեցւոց և նոյն

իսկ Գրիստոսի և Առաքելոց պատմութեան ամենամեծ և ժարդկութեան համար գերաստիճան կարեւորութիւն ունեցող մանրամասնութիւնները. սակայն և այնպէս ասոնք ամենաստոյգ են: Եթէ Մաքսիմիոս Գայայի դէմ Հայոց տուած պատերազմն ու տարած յաղթանակը Եւսերիոս ըստ գիպաց իմն իբր միջանկեալ պատմած չըլլար և Հայք միայն զայն գրած ըլլային, ուրեմն այն զէպղը ասոր համար անհաւանական կամ տարակուսական պիտի սեպուէր: Ասանկ լուծած ո'րքան մեծամեծ զէպղեր կան, որոնք սակայն ստոյգ են և ուրիշներէն լուծած ըլլալին ընտել փաստ մը չի կազմեր ի հակառակն: Յովսեպոս չի գրեր, օ. հ. մագերու և Բեթղէնէ մի կտորածին պատմութիւնը, Հերովդէսի վրայ ընդ երկար գրելով հանդերձ. — Եւսերիոս, որ Ս. Հեղինեայ վարքը գրեց, բան չըսեր անոր Ս. Սաչը գտնելուն վրայօք. — Ղազար Փարպեցի, որ Վարդանանց լիակատար պատմութիւնը կ'աւանդէ, բոլորովին կը լռէ մոզպետին դարձը, որ Եղիշէի սքանչելի պատմութեան ամենահիանալի գրուագիներէն մին կը կազմէ, եւն. ևն.: Ուրեմն այս տեսակ լուծութիւններու համար պիտի մերժենք այս զէպղերուն իրականութիւնը: Բնա'ւ, ամենեւին գ'չ:

8. Այսու հանդերձ արտաքին պատմիչները բոլորովին անձանօթ չեն այս հոշակաւոր եղելութեանց. Հայոց դարձին, որ կը բովանդակէ յինքեան նաեւ զմեզ զբաղեցնող անոր մէկ գլխաւոր

գէպքը : Սողոմենոս և Եւսերիոս , թէեւ իբրեւ միջանկեալ , սակայն իբր ճշմարիտ կը պատմեն այս եղելութիւնները իրենց եկեղեցական պատմութեան մէջ : Կը մշարանին Հայոց դարձին ժամանակին վրայ (ՅՅ—Յ10) , անձանց վրայ , թէ՛ թագաւոր , զօրք և ժողովուրդ քրիստոնեայ եղան , եւ՝ ասուածանօտան իմն սքանչելեօք : Նոյնպէս Ատտիկոս Հայրապետ , ի սկզբան Ե . դարու , կը յիշէ զՍ . Գրիգոր իբր ծանօթ : Նոյնպէս մեծ կարեւորութիւն ունի նաեւ Արտիթեայ եպիսկոպոսի վկայութիւնը , Սոր . Բ . Գլ . 2 :¹

9 . Չի զօրեր նոյնպէս առարկել թէ Կոստանդիանոս առհասարակ կը գտնուէր հիւսիսային Եւ-

¹ Տես Գաթըք . Բ . էջ 177—178 .— Խոսեհացւոյն այն գիտն տիտղոսն այս է . «Յ այսարաւոթիւն սակաւուք սնրնգեան եւ վարուց Գրիգորի է : որդւոյն , ի քղոյն Արտիթեայ եպիսկոպոսի , որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնաւորի ի Յագոսեանի» :

— Զարմանալի բան է որ Հռոմայ մօտ Սապինայի Սորակախն լերան վրայ , որու յիշատակութիւնը կայ Խորեհացւոյն մէջ (Բ . Գլ . 2Գ .) , շատ հին աբբայարանի մը մէջ մատուռ մը կը գտնուի , որու մէջ որմանկար մը կայ , նոյնպէս շատ հին , որ կը պատկերացնէ Ս . Գրիգոր Լուսաւորչի ողջագուրուիլը Ս . Սեղբեստրոս Քահանայապետին հետ :

— Պէտք է նաև յիշենք Գաթըքճեանի մէկ ուրիշ եղբակացութիւնը որ կ'ըսէ . «Ճճղիւ ի նմին ամի պասսէ եւսեքիոս (Վարք Կոստանդիանոսի Ա . ԽԳ .) օսարականաց քազմաց գայ առ Կոստանդիանոս ի Հռոմ եւ լինել ի նմոնէ մեծապարգիւ » : Անգ . է՝ 17) , Զայս իբր Յրդ գիտողութիւն կը յիշատակէ նաև Տաւեան , էջ 146 :

րոպիոյ մէջ եւ ոչ յիտալիա : Նախ պէտք է դիտել թէ այն ժամանակները , թէեւ ուղեւորութիւններ չէին կրնայ այնչափ արագօրէն կատարուիլ՝ ինչպէս հիմա , սակայն և այնպէս հոռմէական պետութեան մէջ ճամբաները շատ կանոնաւոր էին , ամենամեծ կարեւորութիւն կը տրուէր անոնց , որ սալայատակ կը շինուէին և անոնց այժմեան մնացորդները կը զարմացնեն տեսնողները : Որով , մանաւանդ կայսերք , շատ դիւրութեամբ կը ճամբորդէին , և կարծուածէն շատ աւելի դիւրութեամբ և արագութեամբ կը տեղափոխուէին : Պատմութիւնը ասոր հազարաւոր փաստեր կու տայ մեզ , մանաւանդ Կոստանդիանոսի օրով : Անոր համար կայսեր այս ինչ տարիներու մէջ ի Գաղղիա գլուխուիլը ապացուցուելով , չի հետեւիր թէ նա նոյն տարիներու մէջ գացած չըլլայ յիտալիա , թէեւ պատմիչները զայդ չյիշատակեն : Յայտնի է որ Կոստանդիանոս միշտ շարժման մէջ էր , եւ կայծակի պէս կը հասնէր ամէն տեղ : Նիկոմիդիայէն իր հօրը քով փախչելուն , Գերմաններուն վրայ արշաւելուն , Մաքսենտիոսի վրայ յարձակելուն , Լիկիանոսի վրայ արծուոյ պէս խոյանալուն եւն . դէպքերը զայս կը հաստատեն : Ստոյգ է որ Կոստանդիանոս Յ13ին Փռանկաց դէմ պատերազմեցաւ բայց Մարտէն մինչեւ Յուլիս : Նոյնպէս Յ14ին Լիկիոսի դէմ . բայց Սեպտեմբերէն մինչեւ Նոյեմբեր : Իր պատերազմի տարիներուն մէջ ալ երկար պարապոյ ամիսներ ունէր : Նա մանաւանդ որ այ-

լուստ ի պատմութենէ կը ստուգուի եւս որ Կոստանդիանոս ի Հռոմ կը գտնուէր՝ Ս. Սեղբեստրոսի քով, նաեւ 315, 318 եւ 319 տարիներուն մէջ եւ զեռ ուրիշ տարիներ ալ¹։ Սակայն գերահռչակն Գաթրըճեան աւելի կը նախադասէ 312 տարին այս մեր երկուց տերանց՝ Գրիգորի եւ Տըրդատայ ի Հռոմ ճամբորդութեան համար։ Որպէս եւ իցէ, ճիշդ տարուան եւ ամսուան որոշումը չի կրնար ճշդուիլ՝ եւ այն էական ալ չէ. բաւական է որ զէպօքը ստոյգ եւ անժխտելի է։ Մեծամեծ զէպօքերու ժամանակագրութիւնը, ո՛չ միայն հին, այլ եւ նորագոյն ժամանակաց, անորոշ կը տատանին ստէպ. զէպօքերը սակայն չեն մերժուիր։

Թ.

Մերագնէից մէջ ամէն լուրջ պատմաբաններ ու քննադատներ իբր ստոյգ կամ գոնէ իբր շատ ճշմարտանման ու հաւանական զէպօք մը կ'ընդունին այդ ուղեւորութիւնն ի Հռոմ։ Քանի մը մէջբերումներ պիտի ընենք, բայց կարի համառոտակի։

Ս. Ասոնց գլխաւորն իբր ճոխութիւն եզական, է անտարակոյս մեծն Գաթրըճեան, աննման պատմաբան եւ ազգիս մէջ առաջին եւ առաջնակարգ քննադատ անքննադատելի։

Ուստի Գաթրըճեան ի մէջ այլոց կը դրէ հե-

¹ Գաթրըճ. Բ. էջ 479.

տեւեալը. «Վասն երկրորդ՝ նաճապարհորդութեան նորա (Գրիգորի), այսինքն ի Հռոմ կոյս ընդ Տրդատայ, չիք ինչ ուսեք հակառակութիւն. կարգ ժամանակացն որպէս ինչ Ապարանգեղեան մասեանն ընծայէ, քաջ իսկ պատշաճն ընթացից ժամանակագրութեան, զի մինչեւ յամն 324՝ հարկ երանցանել յարեւմուսս վասն զկայսր Կոստանդիանոս գտանելոյ։ Յայս ի բուականաց անժի օրինացն Կոստանդիանոս է՝ քե եր նա ի Հռոմ առ Սեղբեստրոսիւ՝ յամի 315, 318 եւ 319 (յէս ընդմիջելոյ տարւոյն) եւ յայլ եւս ինչ յամս»¹։ Յետոյ կը յիշէ մի առ մի այն ցոյցերն որոնց վրայ մենք ցարդ ճառեցինք։

Բ. Մեծն Ալիշան նոյնպէս բացէ ի բաց եւ իբր պատմական ստուգութիւն կ'ընդունի այս զէպօքը։

«Մի յերեւելի դիպաց պատմութեան մերոյ եւ նշանաւոր գործոց յամենայնի քաջանշանն Տրդատայ, է երբ նորա ի Հռովմ, որ եւ աներկբայ մնայ մտադիւր բնութեան, ի քօրափելն զաննեղեղ կարծիս եւ զբանս ի նոյն հարեալս եւ զաղփաղփանս ստայոզ քրքոյն դաշտոնց»²։

«Բանք ինչ Ձեճովբայ զեպիսկոպոսաց հրաւիրելոց ի Հայս, պատահելոց Ս. Գրիգորի ի դարձի նորա ի Հռովմայ, եւ աւանդութիւն բերելոյ սորա անժի պատշօնեայս եկեղեցւոյ, վկայութիւն

¹ Տիեզ. Պատմ. Բ. 476—480.

² Սյրարատ, էջ 386.

Ազգաբանգեղեայ եւ հաւօրեկն պատմչաց, հաւաստիք եւն ընկերանայոյ նորա (Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի) արեային Հայոց, որ յամենայն կարեւոր դեպս եւ ի սեղիս առ իւր ունեւ գրիգոր»¹ :

Գ.—Հ. Յ. Տաշեան որ արդի քննադատութեան մէջ հեղինակութիւն մըն է, լրջօրէն կը պատճառարանէ ու կ'ըսէ. — «Բայց մեծ նշանակութիւն ունի մեզի համար Ազգաթանգեղոսի այն հատուածը, ուր կը պատմուի թէ Տրդատ և Գրիգոր Հռոմ գնացին Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի (լաւ եւս՝ Եւսեբիոսի) այցելութեան, եւ զաշնադրութիւն կնքուեցաւ Տրդատայ և Կոստանդիանոսի մէջ: Կութշմիտ «բոլորովին առասպելական» կը համարի այս կտորը, և «եթէ կայ հաս պատմական հիմն, կ'ըսէ, այն միայն կրնայ ըլլալ որ հնագոյն Տրդատայ մը Հռոմ ըրած այցելութիւնը առ Ներոնիւ (66 Ն. Ք.) ազօտ կերպով յիշատակուած է հոս»: — Սակայն ճշդիւ քննելով կը գտնենք որ 1. Հայք եւ Հռոմայեցիք Յիշին պատերազմ ունեցան. ուստի և անհրաժեշտ էր որ հին բարեկամական զիրքը նորոգուէր դաւամբ մը: 2. Թէ իրօք զաշինք գրուեցաւ. ստոյգ է»: Հոս Հ. Տաշեան կը յիշատակէ Վրթանիսի առ Կոստանդիոս (Սոր. Գ. Գլ. Ե.) [ևւ Հայոց առ Թէոդոս Բ. (Եղիշէ) զրած թուղթերը, եւ կը յաւելու. «Հայք կը յիշեցնեն նաեւ թէ իրենք «զհաւատան որ ի Քրիստոս» ընկալեալ ի սուրբ Եպիս-

¹ Ենդ.

կոպոսապետէն Հռոմայ», որով կը հաստատուի նաև այն պարագան թէ Ս. Գրիգոր ալ Տրդատայ հետ էր: Նկատելով Հայոց այս նամակին պարագաները, այն յիշատակութիւնն անհերքելի կըռուան մը կ'ըլլայ այս խնդրոյս մէջ»: Տաշեան ևս կը յարէ հաւանականութեան ուրիշ փաստեր ալ, որոնց մէնք ալ ցարգ ակնարկեցինք¹ :

Գ. Չենք ուզեր յիշատակել երեւելի Չամչեաններ, Աւդերեաններ, Յովնանեաններ, ևն., ևն., որոնք ամէնքը անկասկած ընդունած են այս դէպքը, մանաւանդ իբր փառք մը մեր ազգին: Կան շատեր նոյնիսկ բաժանեալ Հայոց մէջ, որոնք այս ճամբորդութիւնը բացարձակապէս առանց երկբայանաց կ'ընդունին, մինչև իսկ Էջմիածնի Կաթողիկոսներ և Պատրիարքներ, — Տաթեւացիներ անգամ, — և բազմաթիւ պատմարաններ:

Ժ.

Սակայն եղան նաև ոմանք որ փորձեցին այս ճամբորդութիւնը կամ անստոյգ կամ անհաւանական և կամ մինչև իսկ մտացածին յերիւրուած մը նկատել, սոսկ հետեւողութեամբ Սղիլդինի Բոլլանդեանին, որու զէմ մաքառեցաւ իր ժամանակին՝ հռչակաւոր պատմարանն Չամչեան, — այլ մանաւանդ հետեւողութեամբ և ի սէր Կութշմի-

¹ Տաշեան, Աղաթ. էջ 144—146.

դի մը և նմանեաց գերմանականացալով: Խիստ Գերաքննադատներ (Hypercritiques), իբր թէ անաչա՛ն պարսաւադէտներ, բայց գլխաւորաբար՝ Կաթողիկէութեան գանձերուն, ապացոյցներուն, յայտնի ճշմարտութիւններուն գերաքննադատներ, որ հաւասար է ըսելու՝ Անտրամաբաններ, Յամաններ, Ստախոսներ: Բանդի յամենայն զէպս, ասոնց հեղինակութիւնը՝ իրենց փաստերուն չափ է. չունին ապացոյց, այլ պարզապէս՝ սուտ, ուրացում ու մերժում:

Պէտք է գիտնան սակայն որ Պատմութիւնը քմահաճոյից չենթարկուիր: Ո՛չ, պատմութիւնը խաղալիկ չէ. պատմութիւնը անզգոյշներուն, ազատամիտներուն, չարամիտներուն ձեռքը դիւրաթեք կաւ մը չէ՝ ուղուած ձեւը գրոջմելու համար, ինչպէս կ'ուզեն Արդիականք. ո՛չ բնաւ. — Պատմութիւնը անձեռնմխելի և անզրգուելի կոթող մըն է յաւիտենական, զոր անմիտ մերժումներու դիւարախ յարձակումները պիտի չկարենան շարժել. և անոր ստորտը պիտի փշրուին դժոխային ու խեղացնոր կիրքերու բոլոր ճիգերը՝ Ս. Եկեղեցոյ ստնանելու. «Յազգէ ազգ պատմեցից զճեմարսութիւն» (Սղմ. 2Ը, 2): Իսկ մենք ո՛չ միայն հաւատոյ մասերուն պէտք է պատկառ ու պաշտպան կենանք, — այս յայտնի՛ է, — այլ նաև անոնց սատարող և պատմական տուեալներու չհակառակող, մանաւանդ անոնցմէ հաստատող եղելութիւններու: Ասոր հակառակ գործելը ուրիշ

քան չէ՝ եթէ ոչ էջմիածնականաց ձեռքը յանուգուտս և անապացոյց եւ՝ — առ նուազն, — մեղադրելի թեթեւութեամբ, զէնք մը տալ, իրենց անջատողական անիրաւ մոլորութեան ծառայող: Բանդի, թէպէտեւ այս տեսակ ճշմարտութիւններուն ուրացումը, — նոյն իսկ եթէ դժբախտաբար Աստուծոյ տան ծառայողներէն ալ եղած ըլլայ, — չի կրնար մազնաչափ իսկ խախտել այն ճշմարտութիւնները, այսուհանդերձ, անշուշտ հերձուածոզներն մեծապէս կը մխիթարուին կարենալով մատնանշել թէ իրենց այսպիսի անհիմն ժխտումները կը հաստատուին «նոյն իսկ Կաթողիկէութեւն զկայութեամբ», ինչպէս վերջերս կը գրէր Հորոյ, ճիշդ այդ մեր նիւթին՝ նկատմամբ (Ժամանակ, թիւ 1628): Յիրաւի ցաւալի է այդ թեթեւամըտութիւնը, որով անուղղակի կերպով ծառայութիւն կը մատուցուի մոլորութեան, առանց բնաւ ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալու պատմական քննադատութեան, ի հեճուկս նոյն իսկ պատմական ապացուցուած ստուգութեանց:

ԺԱ.

1. — Հ. Բ. Սարգսեան կ'ըսէ թէ Տրդատ ո՛չ թէ Հռոմ գնաց, այլ ի Կ. Պոլիս, դաշնադրութիւն կնքելու համար. եւ թէ Ս. Գրիգոր բնաւ չընկերացաւ իրեն: Աս այս՝ կ'ըսէ Հ. Տաշեան. Եթէ Տրդատայ արեւմուտք երբալը կ'ընդունուի, մեծ

դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու նաեւ որ Մ. Գրիգոր ալ ընկերացած ըլլայ, ըստ Ագաթանգեղոսի: Այս խնդիրն աւելի քան քան ի վնասէն կարօտ է¹: Ատոր պէտք է աւելցնել մանաւանդ Նդիշէի պէտք ճոխութիւնն ունեցող հեղինակի մը խօսքերը, զորս վերեւ յիշեցինք. «Ձեռնարկն որ ի Քրիստոս, ընկալեալ ի Ս. Եպիսկոպոսապետէն Հռոմայ, որով կը հաստատուի նաեւ այն պարագան քէ Ս. Գրիգոր ալ Տրդատայ հետ էր²»:

2. — Իսկ Հ. Յ. Աստուրեանն աւելի յառաջ կ'երթայ³ և այս ճամբորդութիւնը գրչի մէկ հարուածով կը չքացնէ: Աւանդութիւնը, կ'ըսէ, Տրդատայ եւ Լուսաւորչին նոյն իսկ Հռոմ ճամբորդել կուտայ որ բնականապէս սոսկ զրոյց մը պէտք է նկատուի, եթէ անոր մէջ Տրդատ Ա. ի Հռովմ ճամբորդութեան արձագանգը չենք ուզեր տեսնել: Կութչմիդի խօսքերն են գրեթէ⁴: Մեզ կ'երեւել թէ այս բացարձակ ժխտումը փոքր ինչ յանդրանութիւն է. տեղի կար գո'նէ տատամսելու: Բանդի այս խնդրոյս մէջ՝ հայ պատմագրի մը զիմացը՝ ոչ թէ աւանդութիւնը միայն, — որ ըստ ինքեանն անաղին փաստ մըն է, — այլ վաւերականն էին հայ պատմաբաններու բանակ մը կը կանգնի. և բոլոր թեր ու դէմ փաստերը քաջ կշռելէն վերջը, բնաւ

¹ Հանգ. Ամս. 1894, էջ 247.

² Տաշեան, Ագաթ. էջ 446.

³ Քղ. Վեր. 266—269.

⁴ Տե՛ս Տաշեան, Ագաթ. էջ 445.

Կարելի չէր հաստատել թէ այս ուղեւորութիւնը վէպ մը, սոսկ զրոյց մը եղած ըլլայ, եւ այն բնականապէս: Իսկ հեղինակին յառաջ բերած պատճառաբանութիւնը՝ իր սոյն բացարձակ մերժումը ապացուցանել կարենալէն շատ եւ շատ հեռու է: Ըսել կ'ուզէ թէ Մաքսիմիանոս Գայայի և Արկինիոսի իբր Կայսր գոյութիւնն իսկ՝ թոյլ չէր տար Տրդատայ երթալ ի Հռոմ այսպիսի դաշնակցութիւն մը կնքելու համար:

3. Պէտք է դիտել որ Յ12 Նոյեմբերէն՝ — նոյն իսկ աւելի առաջ, — սկսելով, մինչեւ Յ14 Վերջերը, Կոստանդիանոս և Լիկինիոս կայսերք իրարու բարեկամ էին. ուստի Տրդատ այդ միջոցին Հռոմ երթալու և Կոստանդիանոսի հետ բարեկամութիւն հաստատելու համար բնաւ երկիւղ մը չէր կրնար ունենալ Լիկինիոսէ. երկուքին հետ ալ եղած կը սեպուէր թէ՛ բարեկամութիւնը եւ թէ՛ դաշինքը: Մանաւանդ որ Տրդատ շատոնց կը ճանչնար զԼիկինիոս և շատ մտերիմ էր անոր, գո'նէ — եթէ նոյն իսկ նա չէ նոյն անձն ընդ Լիկիանէս Կոմսին որ զինքը սնոյց¹ — ներսէն Արեացարքային դէմ կատարուած ճակատամարտէն ի վեր, յորում Լիկիանոս և Տրդատ միասին գործեր էին Գաղերիոս Ազգոստոսի հետ: Լիկիանոս շատ վերջը թշնամացաւ Տրդատայ հետ, այսինքն երբ թշնա-

¹ Հմմ. Տաշեան, Ագաթ. 428: Սակայն պատճառաբանութիւնը շատ համոզիչ չերեւար:

մացաւ Կոստանդիանոսի հետ և սկսաւ քրիստոնեաները հալածել: Թորենացին կ'ըսէ.¹

«Լիկիանոս որ ըս առակին քե՛րնձու անկարելի է զխայտուցսն փոխել, եւ երովպացոյ ըզքիտութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպարօքի զբարսն, առ ի հաւասան գտանի դրժող, եւ երկրորդ առ բարեգործն իւր (Կոստանդիանոս) ապստամբ, ցանկատես այս եւ գարեելի ալեւոր՝ ներկուածոյ ունելով զհետ: Եւ իբրեւ յայնեցաւ դաւն եւ գիտաց քէ նմա լուռ ոչ լինի Կոստանդիանոս, ժողովեաց զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ: Եւ ցրացեալ ի սիրոյն Տրդատայ մեր բազաւորի, ակնածեռ որպէս արդարեւ ի քեւամուտոյ. վասն զի զիսերքէ ասելի է արդարոյ ամենայն ամբարիօք:»

Իսկ Տրդատ իր այս ի Հռոմ ճամբորդութեանը համար Մաքսիմինոս Դայա խուժողով կայսրէն ընաւ վախնալու կամ ակնածելու բան չունէր նախ որովհետեւ Տրդատ յաղթած էր անոր և կորակոր ամօթապարտ ետ մղած, ինչպէս կը հաւատէ Եւսեբիոս. երկրորդ՝ որովհետեւ Տրդատ իր պետութեան հիւսիսային մասերն ալ արդէն սուրհոված և 297էն — Ներսէհի պարտուելէն — ասորի տիրող ընդհանուր և նշանաւոր խաղաղութեան վրայ (որ 40 տարի տեւեց) կատարելապէս վստահ նա մանաւանդ իր մի քանի ամուռան բացակայութեանը համար իր բոլոր սահմաններն ալ ստուարբանակներով ամրացուցած ըլլալով, շատ հաւ-

¹ Բ. 2Ը.

դարտ սրտով կրնար երթալ ի Հռոմ: Բաց աստի այս միջոցներուն անազորոյնն Դայա արդէն իսկ ջախջախուած մէկն էր: Ինքը՝ իրր արեւըրուշտ Մաքսենտիոսի բարեկամ ու դաշնակից, թշնամի ըլլալով Կոստանդիանոսի և Լիկիանոսի, Հռոմայ գրաւուածէն վերջը անմիջապէս քաղեց անոնց վրայ իսպառասպուռ պարտուեցաւ Լիկիանոսէն՝ Ադրիանուպոլսոյ քով և փախաւ ի Նիկոմիդիա, և անտի ի Տարսոն, ուր դեզ մահու խնդրով, երեք ամիս չարչարուեցաւ ու մեռաւ 313ին: Ուստի ընաւ ճշմարիտ չէ Հ. Աստուրեանին ըսելը՝ թէ «Տրդատ աս անխաղաքիօրէն գործած պիտի ըլլար, եթէ անես ընելով արեւելեան երկու կայսրները (Մաքսիմինոս և Լիկիանոս) — իրեն դաւենակից ընտրե հեռուն Արեւմուտքի մեջ նստող Կոստանդիանոսը, միւս երկու կայսրերու նախանձորդը, եւ միեւնոյն ժամանակ սակաւին ոչ բոլորովին ֆրիսոնեայն. Տրդատ ապահովապէս այս բանս ըրած չէ եւ դրժուարաւ ալ կրնար ընել, վասն զի երեք կայսրները սոսկալի նախանձ ունեին իբարու դեմ»: —

— Որ յոյժ ցուցանէ ոչինչ ցուցանէ, կ'ըսէ արամարանական առածը: Դայա, ինչպէս ըսինք, ոչինչի հաւասար էր, և իրօք ալ այն միջոցներուն ոչնչացաւ, ինչպէս ըսինք. իսկ Լիկիանոս, միշտ այն միջոցներուն (312— 315), զրեթէ նոյն անձն էր Կոստանդիանոսի հետ. կը կրկնենք, Կոստանդիանոսի հետ դաշինք կուել՝ համազօր էր Լիկիանոսի հետ դաշնադրութեան: Կոստանդիանոս ընաւ

նախանձոս չէր միւս կայսրներուն, այս արժանապատիւ, վեհանձն ու քրիստոսասէր կայսրը բնաւ սոսկալի նախանձ չունէր անոնց դէմ: Մ. Դայա արդէն չէր արժեր նախանձի աւարկայ ըլլալու, զգուելի ոչնչութիւն մըն էր արդէն. իսկ զԼիկիանոս ինքը Կոստանդիանոս բարձրացուցած, սիրած, փայփայած էր, մանաւանդ իրրեւ իր քեռայրը: Եւ եթէ պայքարեցաւ անոր դէմ, ապերախտութիւնը պատժելու և քրիստոնէից հալածանքը դադրեցնելու և իր արդար իրաւունքը պաշտպանելու համար էր միայն: Եւ Կոստանդիանոսի համար՝ Տակալին ոչ բոլորովին ֆրիսունեայ ըսելը՝ շատ թեթեւօրէն նետուած ոճ մըն է, եթէ չմկրտուած ըլլալուն կ'ուղէ ակնարկուիլ. ապա թէ ոչ 312 Հոկտեմբերէն ասդին Կոստանդիանոս, զոր իրր սուրբ կը պատուէ ո՛չ միայն Հայաստանեայց ուղղափառ, այլ և Արեւելեան Եկեղեցին և կը յարգէ Արեւմտեանն ալ, Կոստանդիանոս, կ'ըսենք, եղած է միշտ այն քրիստոնեայ կայսրը ինչ որ եղած է ի Նիկիա... Այն որ ի հասակի արուբեան, ի փառաւորութեան սերութեան իւրոյ եւ պարճանացն եւ յաղթութեան՝ զկեանս, գտերութիւն, գպարճանսրն եւ զպսուղս յաղթութեանն արկ ընդ վճանգաւ, եւ առաջի ծեռակուսին, ժողովրդեանն եւ իմաստնոց զԱյն դաւանեցաւ որ ասացն՝ քե Ձեր խոսովանեցի զիս առաջի մարդկան, խոսովանեցայց եւ ես զմմանե առաջի Հօր իմոյ»: ¹

¹ Գաթլըճ. Տիեզ. Պատ. Բ. էջ 293:

4. Իսկ Օրմանեան, ըստ իր սովորութեան, կը հաստատէ կամ կը մերժէ, ո՛չ ապացոյցով, — զի կը նեղուի փաստերէն՝ գիտնալով որ զինքը կը խեղդեն անոնք. — այլ միայն որովհետեւ իր յետին գաղափարին ծառայելու համար այնպէս պէտք է: Դատաւորը ինքն է միայն. պէտք է հաւաստի իրեն՝ երբ վճռէ. այնպէս վարուած է նոյն իսկ Մ. Աւետարանի մասին (Տե՛ս Կ. Արձ. Բ. տարի, թիւ 69. էջ 644—647). այսպէս կը վարուի նաև պատմութեան նկատմամբ. պատմութիւնը իր կամքին կը ծառայեցնէ նեղմիտ կուսակցականութեամբ. կրկնելով շարունակ թէ իր աշխատութիւնը պատմական(?) է: Անոր համար առ հասարակ մէջբերումներ (citation) չ'ընէր. քանզի եթէ ընէ՝ կը խայտառակուի: Անո՛ր համար պատճառարանութենէ կը խուսափի քննադատական գործ չէ ըսելով. զի եթէ պատճառարանէ՝ կը խայտառակուի: Կ'ըսէ թէ՝ Գրիգորի մինչեւ Հռոմ ճանապարհորդութիւն ընելը բոլորովին աննիւն երազութիւն մըն է, որ ոչ մեկ կերպով պատմութեան հետ չգոյուիր (Ազգապատմ., էջ 192). կ'ըսէ. Գրիգոր չի կրնար մինչեւ Հռոմ երթալ զինքը ցուցադրելու: Բանի մը անարժէք առարկութիւններ իրր փաստ շարեւէն վերջ, յանկարծ՝ Յայնի է ուրեմն, կ'ըսէ, որ ո՛չ Գրիգոր եւ ո՛չ Տրդատ Հռոմ չեն գացած, եւ Սեղբեսրոսի վերագրուած տուչութիւնը աննիւն յերիւրուած մըն է (Անդ, էջ 110): Այս ուղեւորութիւնը, զոր՝ կ'ըսէ,

Ագաքանգեղոսի մեջ ՅԻՇՈՒԱԾ կը տեսնենք, բնաւ արժէք չունեցող պատճառով մը կը գնէ շուրջ 324ին . եւ արագ արագ թռչտելով ազգային պատմիչներու անհատնում խումբին վրայէն, որոնք այս ուղեւորութիւնը կը պատմեն, կը ճգնի ջրել անոնց տուած միտքան վկայութիւնը, — ի՛նչ որ զինքը կը չարչարէ, — վերջապէս յանդելու համար յերկրածոյ Գառանց բողոքին, ուր ազատ շունչ մը կ'առնու, քանի որ այն՝ ստուգապէս անվաւեր է (Անդ էջ 108) . և հոն պարծանօք կը հետեւցնէ . Այդ պատմութիւնն շատ հանելի երեսցած է լատինացի եւ հռովմեադաւան նոր հեղինակներու, որք ուզած են անոր ստուգութիւնը պաշտպանել, երբ ոչ իւր ամբողջ պարագաներով, գոնէ իւր եական մասին մեջ, որ է Գրիգորի Հռոմ երթալը եւ Սեղբեսրոսի շնորհած ինքնագլխութիւնը (!) : Սակայն կը յաւելու անմխիթար . Յաւալի պարագայ մը եղած է անոնց ձայնակից տեսնել՝ վերջին տեսններու մեջ, Մասթեոս Ա. Կարողիկոսը (Անդ էջ 109) : Իսկ իր Հայոց եկեղեցին անունը կրող գրուածքին մէջ, ուր իր քմահաճ գրչի տակ պատմութիւնը դարձած է լոկ վիպասանութիւն, Ս. Սեղբեսորոսի Հայոց հետ ունեցած անհշուտութիւնը ուղղակի և միայն կեղծ Գառանց թուղթին վրայ կը հիմնէ (էջ 34) . Գոհհիլ մխիթարութիւն . ճիգեր՝ անարամարան ու կեղծ :

Ասոնք բոլոր մէկ յետին մտածմունքէ, մէկ մարմնէ միայն յառաջ կու գան . այսինքն հաս-

տատել թէ Հայոց եկեղեցին անկախ է, ինքնագլուխ է, Հռոմի գերիշխանութենէն ազատ է . զայս կը կրկնէ ու կը կրկնէ . և նոյն իսկ չի խղճեր՝ ապերասան սուտով մը, ըսելու թէ՛ Հայոց արողին սկզբնական եւ կատարեալ անկախութիւնը հայ եկեղեցւոյ ԲՈՒՈՐ հայրապետներն ու մատենագիրները շարունակ եւ համարձակաբար հուշակած են (!!!) : Այսպէս կ'ուզէ, և ի զուր ճիգեր կ'ընէ որ պատմութիւնն ալ այսպէս ուղած ըլլայ : Ասոր համար դեռ շատ աւելի պրոտական սխալներ, իմաստակութիւններ կը գործէ, կը քրտնի հաստատելու համար թէ Աթոռներու, նոյն իսկ Պատրիարքականներուն հաստատութիւնը յամենայնի եւ ըստ ամենայնի կը համապատասխանեն քաղաքական բաժանումներու, հետեւաբար, կ'ըսէ, բոլորովին բռնագրօսիկ է Հռովմեականաց պնդելը թէ Հռոմ պատրիարքութիւնը հանչցուած է Պետրոսի գերեզմանովը, Անտիոք՝ Պետրոսի այնտեղ առժամաբար մնալովը, ևւն . (Ազգպմ. էջ 91—92) : Կը տեսնէ՞ք մղձաւանջը . խտայերէն առակ մը կ'ըսէ . լեզուն միտ կ'երթայ ցաւոյ ակռային : Մինչդեռ պէտք էր որ ինքը զիմար թէ եկեղեցւոյ — և Հայոց ալ, — ԲՈՒՈՐ ուղղադաւան Հայրերը և Սուրբերը ի հաւատոց սորվեցուցին Հռոմայ Ս. Աթոռոյն գլխաւորութիւնը : Օրմանեան իր կարծիքը այդ սրբազան վարդապետութեան դէմ կ'ուզէ հանել . ծովու դէմ խեղճ կաթիլ մը անմաքուր . . . Եւ իր մոլոր քայլերը հաստատել կարծելով ,

ամէնէն փխրուն լեռնակողի մը վրայ իսկ յենակէս մը կը վնտուէ, յամառարար կը կառչի. սակայն հողակոյտին հետ միասին վերջապէս վար կը գլորի: Օրինակ մը. տեսէ՛ք ի՛նչ կը գրէ Խորենացւոյ մասին, անտարակոյս ինքն ալ հաւատ չընծայելով իր գրածին. Նկատողութեան արժանի է որ Խորենացին Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը առջեւն ունենալով իսկ, Գրիգորի նանապարհորդելը չէ գրած, որով կա՛մ գայն կեղակարծ դասած է, եւ կամ ուղեւորութեան հասուածը յետոյ Ագաթանգեղոսի մէջ ներմուծուած է (Ա. Ղ. Գ. Բ. էջ 110): Եթէ ուզէր, կրնար շատ լաւ գիտել, կամ զիտած է իրօք՝ բայց չ՛ըսեր, թէ՛ Խորենացին Տրդատոյ եւ Ս. Գրիգորի պատմութեան համար Ագաթանգեղոսը իրր սուգապատում և լիակատար հեղինակ մը դատելով, չէ ուզած կրկնել անոր գրածներուն մանրամասնութիւնները, այլ ընթերցողը միշտ անոր կը զրկէ շուրջ տարր անգամներ. կ'անուանէ զանի՛ Աջող Բարսուղարն Տրդատայ (Բ. Գ. Կէ). կը կրկնէ յար. Իսկ զմնացեալս ի գոուցացս ուսուցանէ Բեգ Ագաթանգեղոս (Հգ.). Իսկ որ ինչ ի նորա ժամանակն գործէ, յայտնէ Բեգ Ագ. (Հթ.). Ուրպէս ուսուցանէ Բեգ Ագ. (Ձ. ԶԳ. ԶԶ). Եւն. Եւն.: Միայն Խորովու պատմութեան համար մըտադիր կ'ընէ մասնաւորապէս թէ՛ որովհետեւ Ագ. այս գէպքերը համառօտիւ կը պատմէ, անոր համար ինքն ընդ երկար յիտի պատմէ, կ'ըսէ. Յաղագս սորա եւ համասոմիցն կարն ի կարնոյ

Իմն անցանելով աջող Բարսուղարն Տրդատայ Ագաթ. փոքր ի շատե պատմէ... Արդ, քեպէս եւ Ագ. այսպէս համառօտ էանց ընդ այս, բայց ես հաւանեալ եմ յաւէս ձիգ եւ երկայն առնել զպատմութիւն ժ.Ա.Մ.Ա.Ն.Ա.Կ.Ի.Ս Ա.ՅԱՌԻԿ (Բ. Կէ. էջ 147):

Ուստի այս պայմաններու մէջ Խորենացւոյ լռութենէն մերժում հետեւեցնելը, բացարձակապէս անյաջող կեղծիք մըն է. ընթերցողաց աչեւրուն մոխիր փչել է և իր իսկ դատապարտութիւնը:

Նոյնպէս երբ Օրմանեան իր կարծիքին, եւս առաւել իր կամքին նպատաւոր բան մը գտնէ, թէեւ անվաւերական ըլլայ, նոյն ընդ նոյն խոշոր հետեւութիւններ կը հանէ անկէ: Օրինակ մը միայն. Չհնորայ գրքին մէջ (էջ 9—10 Տպ. Վե. նեա. 1889) Կեսարիոյ Հայրապետին Ղեւնդիոսի նամակ մը կայ առ Ս. Գրիգոր Լուս. յոքում կ'ըսէ նա. Բեւ ծագեաց արեգակն արդարութեան Բրիստոս ի դոսս, եւ դու ընտրեցար ի սեղի ընտրելոց սրբոց առաքելոցն Բարդուղիմէոսի եւ Թադեոսի: Բայց այդ նամակները վաւերական չեն նկատուած: Սակայն Օրմանեան որ գրչի հարուածով մը նրժմարտապատում պատմիչներու բանակ մը կը ջնջէ և անոնց պատմած և ընդունած դիպքը կ'ոչնչացնէ, տեսէ՛ք հոս ի՛նչպէս կը պատճառարանէ, իր գործին գարուն հաւար. «Հոգ չէ որ Ղեւնդիոսի նամակներուն վաւերականութեան վրայ ջղիտողութիւններ կարեման յարուցուիլ. ամէն առթի մէջ

անոնք հին գրութիւններ են, որ երկու կողմերուն համոզումները կ'ապացուցանեն:» — Հապա՛ ամենապաւերական սրտմարաններուն հազարիցս կրկնած դէպքերը ա՛յսչափ զիւրութեամբ կրնա՞ն ուրացուիլ, մերժուիլ, ոչնչացուիլ . . .

Օրմանեան կ'ըսէ. «Այո՛, որովհետեւ ԻՆՄԻ ա՛յսպէս պէտք է. ինչ որ ԻՄ գաղափարիս, կամքիս, այժմեան վիճակիս չի ծառայեր, պէ՛տք է ուրանալ, Աւետարան, պատմութիւն, աւանդութիւն, հոգ չէ» . . . !!!

Ահա՛ մարդը և իր փաստը:

Անաստուած Վիվիանի կը պարծենար թէ իրենք՝ մարեցի՛ն երկնքին ասղները!! . . . Օրմանեան կը ճգնի մարել Հայ Կաթողիկէ երկնակամարին սրբափայլ աստղները, Գրիգորեանները, Ներսէսեանները . . . աղքը գատելու համար Պետրոսէն:

Սակայն ինքը, որ ժամանակաւ աստուածաբան եղած է, ուրացութենէն առաջ, քա՛ջ գիտէ ինքը թէ Պետրոսի Գլխաւորութիւնը, Հռոմի Ս. Աթոռոյ Գերիշխանութիւնը, աստուածատուր և անկողոպտելի իրաւունք մըն է, որուն ո՛չ միայն Արիոս, Լուտեր, Վոլթէո կամ ընկերութիւն, այլ և ոչ իսկ դժոխոց դռները պիտի կարենան երբեք յաղթել. քա՛ջ գիտէ ինքը թէ Հայոց Ս. Աթոռէն կախումը՝ Ս. Գրիգորի Հռոմ երթալէն բնաւ կախում չունի, այլ Ս. Աւետարանէն, ուղղակի Գրիստոսի Աստուծոյ կամքէն, որ իր Եկեղեցին, Վէմին վրայ, Պետրոսի վրայ հիմնեց, և

անոր յանձնեց անխտիր իր դաւակներն ու ոչխարները՝ արածելու. ինքը՝ Օրմանեան, այս ճշմարտութիւնները քաջ գիտէ, և քա՛ջ գիտէ ևս թէ այդ հաւատոյ մաս եւ փրկութեան համար հարկաւոր վարդապետութիւն ժը ըլլալով. ինչպէս բոլոր Ս. Հարք և վարդապետք կը սորվեցնեն, ահաւոր ոճիր մըն է ամբողջ ժողովուրդ մը իր մուրրութեան մէջ հաստատելու աշխատիլ՝ բանիւ մանաւանդ գրով. քաջ գիտէ եւս թէ Գրիստոսի Տեառն խօսքով, խիստ երկդիմ խրանի աբացել, և պէտք չէ խաղալ շնորհաց ու կեանքի հետ և պէտք չէ խիղճը աշխատիլ լուծեան գատապարտելու՝ վասն ոմին Հրէից, փոխանակ գունէ — ընդ երեկս — դողալու Անկէ՛ որ ըսաւ թէ պիտի գայ գողի պէս . . . Անիծեա՛լ փառասիրութիւն, որ այս գահավէժներու կը մղէ . . .

ԺԲ.

Կը հետեւի ուրեմն որ այդ ճամբորդութիւնը ժխտողները պարզապէս ժխտած ըլլալու համար կը ժխտեն. իսկ այսպիսի ժխտական ապացոյցը կ'արժէ ոչինչ:

Մեծ մխիթարութիւն է սակայն որ մի քանի առանց ո և է լուրջ հիման տարակուսողներու դէմ գրեթէ բանակ մը կայ հաստատողներու, նաև եւրոպացի քննադատներու մէջ, և մերազնեաց մէջ գրեթէ ընդհանրութիւնը. բաւական էր իսկ

դեռահռչակին և հոյակապ այրն Գաթրըճեան, որու եղբորակացու թեանց առ հասարակ կը ձայնակցէր նաև նշանաւոր քննադատը՝ Տաշեան :

ԺԳ.

Կը հետեւի ուրեմն որ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ՝ մերոյ Լուսաւորիչ Հայրապետին Ս. ՏՐԴՍՏԱՅ Մեծի մեր թագաւորին հետ ի ՀՌՈՄ ՌԻՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ՝ ի տես և յայցելութիւն Մեծի Բահանայապետին Հոռոմայ Ս. Սեղբեսարոսի և Մեծի ինքնակալին Ս. Կոստանդինոսի, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍՏՈՅԳ ԴԷՊՔ ՄԸՆ Է :

ԺԴ.

Իրերու և գէպքերու ուժովը, պէտք է վեր ելլենք՝ դէպի այս ճամբորդութեան չարժանիք եղող բարձր և հաստատուն Սկզբունքը, — Տրդատայ կողմէ՝ բարեկամութեան, մխիթարակցութեան ի հաւատս և զինակից դաշնակցութեան ի քաղաքականին. բայց նոյն Տրդատայ և մանաւանդ Ս. Գրիգորի կողմանէ գլխաւորաբար օրինաւոր հպատակութիւն յայտնելու՝ Ս. Պետրոս Առաքելապետին Յաջորդ և Քրիստոսի Փոխանորդ և ընդհանրական և մի միայն Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Գլուխ և Վարդապետ հաւատոյ եղող Ս. Բահանայապետին Հոռոմայ. Ուր եղին զվեմն հաւատոյ հիման Ս. Եկեղեցւոյ (Շրկ.) :

Մեր առաջին Լուսաւորիչն և Հայրապետը, որ անձամբ սորվեցուց (Ագ. էջ 343—344) թէ Քրիստոս Տէրն մեր ճշմարիտ Վարդապետն, Փրկիչ և բարերար և Որդի Աստուծոյ և Օծեալ՝ իր աշակերտաց գլուխ դրաւ Պետրոսը, «Աւար վեմ հաստատութեան ամենայն եկեղեցեաց», — «Որ գերագոյն ընտրելոց Առաքելոցն դասուց անուանեցեր յինել զբրանելին զՊետրոս գլուխ Ս. Հաւատոյ հիմն եկեղեցւոյ» — «Վեմ անվանելի ի դրանց դրժոխոց (Շրկ.), մեր Լուսաւորիչը՝ առաջին եղած է դործնականապէս հաստատելու այս ճշմարտութիւնը թէ՛ պատկանելու համար Եկեղեցւոյ որ Մի է՝ Մէկ Գլխով, պէտք է այս Գլխուն հպատակ անդամ ըլլալ անբաժան. «Ջհաւատսն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի Ս. Եպիսկոպոսապետէն Հոռոմայ, լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ»: Հազիւ ուրեմն մտաբերէ մէկը անկէ բաժնուիլ կամ անկէ անկախ դործել, կարուած ուրի պէս մահացած է անմիջապէս: Ինչպէս հաւատք Մի է, եկեղեցին ալ Մի է, և աստուածարանօրէն և տրամարանօրէն՝ անկախ եկեղեցիներ չեն կրնար ըլլալ, չեն կրնար ենթադրուիլ. կ'ըլլան անուանաբար միայն, կ'ըլլան՝ իբրև մարմին մը անկենդան, որ մարդու ձեւն ունի, բայց հողին՝ ո՛չ: «Ջի քակեցաք զմի մարմինն Քրիստոսի ի բազում մարմինս, զի բաժանեցաք զմի եկեղեցի նորա ի բազում մասունս» (Ս. Ներս. Լամբրոնացի) :

Եկեղեցւոյ միութեան այս վարդապետութիւնը ճշգիւ գտակաւ Սրբոց Հարց վարդապետութիւնն է: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ լաւ գիտէր զայն և կ'ուսուցանէր իր ժողովրդեան. «Տերն յաւեսարանսն առ Պետրոս ասաց. Գու ես վիմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից գեկեղեցի իմ, այս ինքն՝ զհաւասացեալ ժողովուրդն Ասուծոյ, եւ դրուեմ դժոխաց զնոսա մի՛ յալքահարեացեն, զարձակեալսն յերկրէ սուրբս եւ արդարս նեմարիս հաւասով յերկինս. եւ զոր կապիցես յերկրի զանսուրբսն եւ զանիրաւս եւ ԶԱՅԼԱՀԱԻԱՏՍ, եղիցին կապեալ յերկինս ի պատիժս սպառնալեացն» (Յաճախսամ.): Գրիգոր այս վարդապետութիւնը իր մանկութեան սորված էր Կապադովկացւոց Եկեղեցւոյն ուղղափառ դաւանութենէն. Նիւսացիներու, Նաղիանդացիներու, Բարսեղներու հոգեշունչ վարդապետութենէն, որոնք զՊետրոս քարոզեցին Իշխան առաքելոց, Վիմ Եկեղեցւոյ, Տեր Բանալեաց, եւ Պետրոսի յաջորդը՝ զՍրբզ. Քահանայապետն Հոռմայ, միեւնոյն տաղտաներով կը յորջորջէին. եւ իբր առ Գերագոյն Դասաւոր՝ անոր կը զիմէին իրօք: Քրիստոս «Պետրոսի միջնորդութեամբը տուաւ Եպիսկոպոսներուն՝ երկնաւոր պատիւներու բանալիները» (Ս. Գր. Նիւս.): — «Ա՛ն որ իր հաւասով մեկալները գերազանցած էր, Եկեղեցւոյ շինուածքն իր վրայ ընդունեցաւ» (Ս. Բարսեղ): — «Մե՛կը միայն կոչուեցաւ վիմ, եւ իրե՛ն միայն Եկեղեցւոյ հիմ ըլլալն աւանդուեցաւ»

(Ս. Գր. Նաղ.): «Վաղուց ուղիղ էր հաւասք հինն Հոռմայ, եւ հիմա ալ ուղիղ է ու կը սեւեւ ա՛յնպէս, ինչպէս կը վայելէ անոր որ Գաներեց է համաշխարհական» (Նոյն): «Քրիստոս Պետրոսին ձեռքը տուաւ ընդհանուր Եկեղեցւոյ Գաներիցութիւնը» (Ս. Ոսկեր.): «Պետրոս ընդհանուր տիեզերաց ի Քրիստոսէ վարդապետ դրուեցաւ» (Նոյն):

Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ որ ի Կեսարիա սնաւ, կրթուեցաւ ու ձեռնադրուեցաւ, այս անայլալ չհաւատքը քարոզեց ինքն ալ եւ իբրեւ գանձ աւանդեց Հայոց: Եւ ի գործնականին սորվեցուց զայն, ըստ Աւետարանի Վէմ անշարժելի ճանչնալով Հոռովմայ Եկեղեցին, Հովուապետ ճանչնալով զայն որուն ըսուեցաւ՝ ԱՐՄԾԵՄ՝ ԶՈԶԽԱՐՍ ԻՄ, ամէնը, ամէն տեղ, միշտ, լիակատար իշխանութեամբ: «Խոնարհ արհիւ եւ աներկբայ մտօք էառ յանձն զնալ... ի Հոռմ եւ առնուլ ձեռնադրութիւն (Պատրիարքութիւն) ի Սրբոյն Սեղբեսրոսէ» (Գր. Տղայ): Ս. Եկեղեցւոյ ու մարդկութեան ի գլխովին պարձանք եղող տիեզերական եւ մեծ հոնճարն Ս. Յովհան Ոսկերբարն՝ Բիւզանդիոնի բեմէն կ'ազազակէր ի լուր աշխարհի. «Հո՛ն, Հրոռովմայեցւոց արհունական փաղափին մեջ, քազաւորներ, հիւպաստներ, զորագլուխներ ամեն բան բողով, կը վազեն ձկնորսի մը ու խորանակարի մը գերեզմաններուն: Երէ էս ալ ազատ ըլլայի Եկեղեցական հոգերէ, ու մարմինս ալ առողջ ու

գօրաւոր ըլլար, ապա՛հն չպիտի հրաժարեի այսպիսի նամբօրդութիւն մը ընելէ, տեսնելու համար միայն տրքաները ու բանսն որուն մեջ կապուեցան»:

Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետն մեր իրօք կատարեց այդ ճամբորդութիւնը, և սորվեցուց այս վարդապետութիւնը, հաստատուն՝ և անյեղլի. Պետրոս և իր յաջորդներն են Գլուխ Ս. Եկեղեցւոյ, Գերագոյն Հովիւ և Դատաւոր եւ Վարդապետ ամէն Եկեղեցիներու, հովիւներու և ոչ խարներու:

«Ուր է Պետրոս, հո՛ն է Եկեղեցին. հոն չկայ մահ, այլ յաւիտեան կեանք» (Ս. Ամբր.): *Ուրովհետեւ՝ «Նախ առաջին եպիսկոպոսական արքո՛ւր դուեցաւ Ս, Պետրոսէն Հոռոմ քաղաքը՝ ուր ինք կը նստի ամեն առաքեպետներուն գլուխն ըլլալով, նաեւ Կեփաս կոչուած է. առ մի եւ միակ արքո՛ւի վրայ հարկ էր որ ամենուն կոյմանէ միութիւնը պահուէր, եւ ոչ առաքեպետները կարող էին իւրաքանչիւր իրենց մէյմէկ սեպիական արքո՛ւ պահանջել. այնպէս ան ասեմէն ի վեր հերձուածող եւ մեղաւոր պիտի համարուէր՝ ով որ առ Ս. արքո՛ւին տեղ ուրի՛շ արքո՛ւ մը կանգնելու ըլլար» (Ս. Ոստատոս): — «Օտար է անիկայ որ այս տունէն (Հոռոմայ եկեղեցիէն) դուրս գ՛առն կ'ուտէ: Ո՛վ որ Հոռոմայ Քահանայապետին հետ չի ժողվէր, կը ցուէ. այսինքն ով որ Քրիստոսի հետ չէ, Նեոնին հետ է» (Ս. Հերոն.): — Եւ ահա՛ խօսեցան*

և Հայք. ի բիւրաւորաց մի քանի հնագոյնները յիշատակենք.

«Ոչ զի (Կ'ըսէ Պօղոս Առաքեալ), ես միայն արժանի եղի խորհրդոյն որ տուպս եմ առաքելոց, այլ քեւ Պետրոս որ Գլուխն է ԱՌԱՔԵԼՈՅ, տեսանիցի, չկարէ նառել» (Եղնիկ, Եղծ աղ.): — «Յորմէ ես պատուեցայ (եւ Պետրոս) ԱՅՆՈՒՀԵՏԵՒ ԱՌԱՋՆՈՅՆ ԱՌԱՋԱԳՈՅՆ ԳՈՂ ԳԱՀԵՐԷՅՈՒԹԵԱՄԲ» (Խորենացի): — «Եւ Հոռոմ հանդերձեալ էր կարգել (Քրիստոս) զարքուն Պետրոսի եւ Պաղոսի, եւ զգլխաւորութիւն Ս. Եկեղեցւոյ» (Ջաք. Կթղ. Զրդ Դար), — «Պետրոս փոխարէն (զուստնութեան) զպատուականն արքո՛ւ ընդունէր որ եւ վեմ անուանեցաւ ի Տեառնէ, եւ հիմն Եկեղեցւոյ եղաւ» (Խոսր. Անձ.): — «Առաջին սկզբնաքիւն եւ նախամեծարն վեմն հաստատեալ եւ արձանն հիմնացեալ.. ընտրեալն եւ փառազարդեալն Կեփաս: — Պետն պարու գնդին առաքելականի օրհնելոյ Պետրոս» (Նարեկացի):

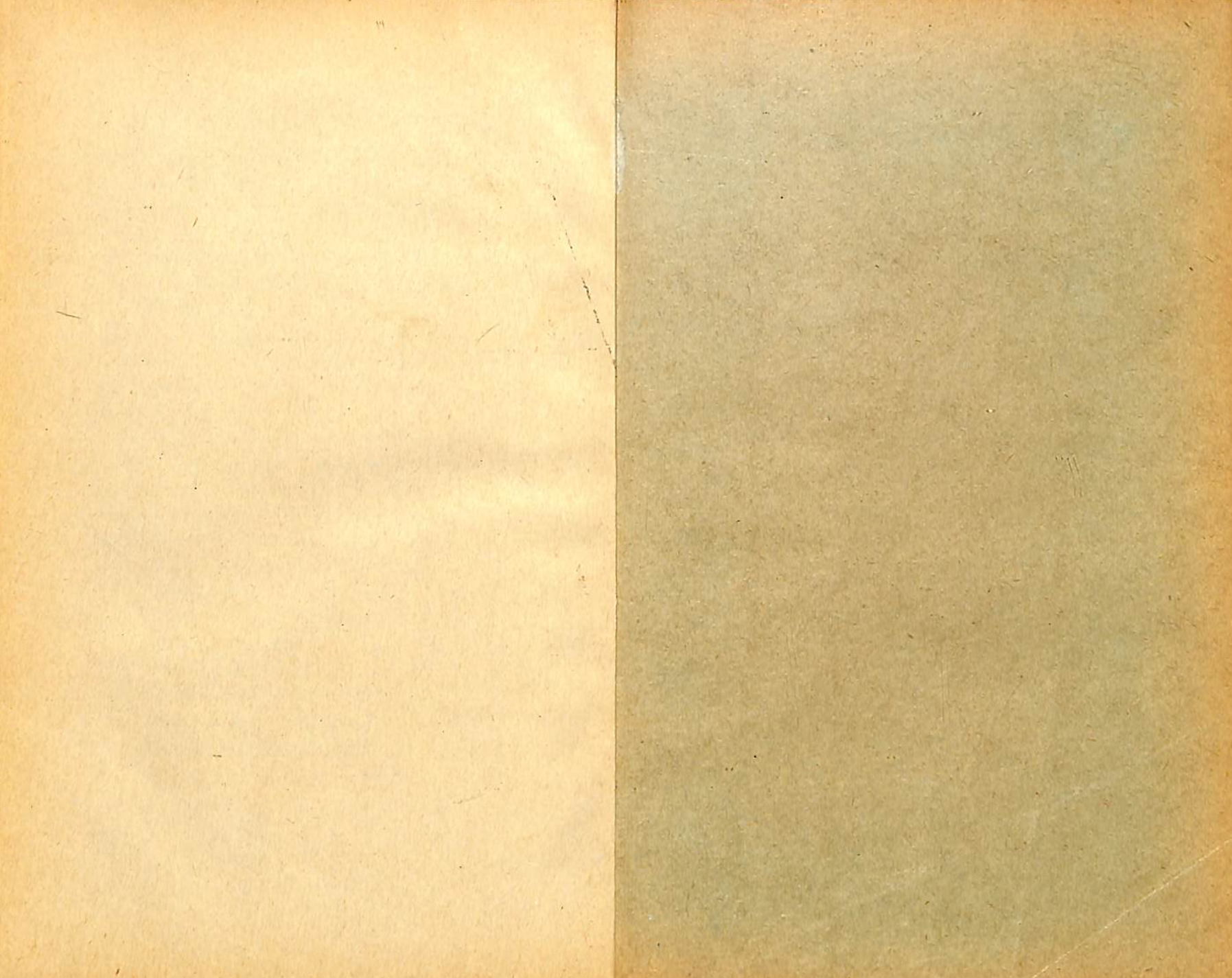
Եկեղեցական պատմութիւնը վկայեց Գրիգորի իմաստութեանը, Հարք և Հայրապետք, համօրէն Պատրիարքունք ամէն դարերու մէջ, Եպիսկոպոսունք, Կայսերք, ազգք և ազլինք ճանչցան ու հպատակեցան աստուածախօս վճռին, Քրիստոսի անփոփոխելի պատգամին: Կեցա՛ծ է Եկեղեցական Պատմութիւնը, կոթող յաւերժական, Սիւն լուսոյ եւ ճշմարտութեան: Հին փոշոտած մագաղաթները խօսեցան, հին մատեանները, սեւաթոյր ցե-

ցակեր պապիրոսները աղաղակեցին . հողը պատօ
ռեցաւ և անդունդները դոչեցին մեծաձայն՝ իրենց
դուրս ժայթքած հնութիւններով , պեղուած դետ-
նադամբաններու նկուղներով և առարկաներով ,
յարեւելս և յարեւմուտս , յԱխա և յԱիրիկէ և
մինչեւ ի ծագս աշխարհի : Ահա՛ և այսօր յանձն
Պիոսի Ժ . ի ԽՕՍԻ ՊԵՏՐՈՍ :

Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչ ի գլուխ , այն պան-
ծալւոյն ճշմարիտ և հարազատ որդիքը՝ Հայ Ուղ-
ղափառ Հայրապետներ , կղերք և ժողովուրդ ,
տասնուվեց դարերէ ի վեր անկեղծաւոր հաւատ-
քով , անսասանելի վստահութեամբ , անդրդուելի
յարուժով , անվանելի հաստատութեամբ և սք-
սորանայ , բանտերու , հալածանաց ու մահուան
գնով , Հոռոայ և Երկնից ճամբուն վրայ աղաղա-
կեցին մեծաձայն .

Եւ դու՛ Հոռ՛ւ , մա՛յր փաղափայց,
Գերապայծառ և Պսոռեղի,
Մեծիև Արուըղ Պետրոսի՝
Առաքելոց Գլխաւորի,
Եկեղեցիոյ անշարժելի,
Ի Կեփայեան շինեալ վիմի,
Դրանց դժոխաց անյաղքելի,
Եւ կնիք երկնիցը Բացողի :

2606

2607

2608

2609

2610

2611

2013

